

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

מד

חינוך דתי בישראל ובתפוצות

עורכים: זהבית גרוס, יובל דרור

יוצא לאור על ידי בתי הספר לחינוך של:

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב | אוניברסיטת בר-אילן | אוניברסיטת חיפה
אוניברסיטת תל אביב | האוניברסיטה העברית | האוניברסיטה הפתוחה
והארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין

בשיתוף

הקרן לזכרם של המחנך והסופר פנחס ורעייתו גיגי שיפמן בן-סירה
לחקר תולדות החינוך היהודי

קתדרת אונסקו לערכים, לסובלנות ולשלום ע"ש ד"ר יוסף בורג,
ובית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן

אוניברסיטת תל אביב תשע"ג

קובץ זה של "דור לדור" יוצא לאור בעזרתו הנדיבה של מר יעקב קוטליצקי להנצחת זכר הוריו שרה (לבית גולשייד) וצבי (הרשל) קוטליצקי (ניצול פוגרום קילצה בשנת 1946), יוצאי העיר קילצה והעיירה לופוצ'נו בפולין, וכן להנצחת זכרם של בני המשפחה שנשפו בשואה, ובתמיכתם הנדיבה של קרן פנחס וגיגי שיפמן בן-סירה לחקר תולדות החינוך היהודי, קתדרת אונסקו לערכים, לסובלנות ולשלום ע"ש ד"ר יוסף בורג, ובית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן

העורך: יובל דרור
המערכת: רחל אלבוים-דרור, חנן אלכסנדר, שרה גוריר-רונבליט, תמר הורוביץ, דוד זיסנוויץ,
יעקב עירם
מרכזת המערכת: רחל שלטון
מביאה לבית הדפוס: איילת גיל-רונן
עריכת תוכן ולשון: אילנה שמיר
עימוד והפקה: מיכל סמוי-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

תמונת השער הקדמי: "שים שלום" (ברכה י"ט ב"תפילת שמונה עשרה – עמידה"), עבודתה של שלומית גנחובסקי, תלמידת החוג לעיצוב גרפי במכללה האקדמית לאמנות וחינוך "אמונה", בהנחיית קרן בטמן טייב

תמונת השער האחורי: "ברכת מעריב" (ב"תפילת ערבית"), עבודתה של הדר פרידמן, תלמידת החוג לעיצוב גרפי במכללה האקדמית לאמנות וחינוך "אמונה", בהנחיית קרן בטמן טייב

כתבי-העת "דור לדור" – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות נועד לתת ביטוי למחקר העוסק בסוגיות בתולדות החינוך היהודי מנקודת ראות של דיסציפלינות מדעיות שונות: היסטורית, פילוסופית, סוציולוגית ואחרות.

כתובת המערכת:
"דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי"
בית הספר לחינוך ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר,
אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב, 6997801.
shilton@tauex.tau.ac.il

כתובת ארכיון החינוך היהודי:
<http://education.tau.ac.il/jewish-archive>

כל הזכויות שמורות
נדפס בישראל תשע"ג 2013
דפוס אלינר בע"מ, תל אביב

תוכן העניינים

7.	פתיח דבר	יובל דרור (עורך "דור לדור")
---------	----------	--------------------------------

שער ראשון: חקר החינוך הדתי

17.	הכלים הקונספטואליים העומדים לרשותו של חוקר החינוך הדתי	זהבית גרוס (עורכת אורחת)
36.	ממחקר היסטורי למחקר פילוסופי הלכתי-חינוכי: שיקולים אידאולוגיים-חינוכיים בתשובותיהם של פוסקים בעת החדשה	שמואל גליק
62.	התפקיד ההיסטורי-חינוכי של חוקר החינוך הדתי: כתביו של פרופ' מרדכי (מוטי) בר-לב	זהבית גרוס

שער שני: אישים והגותם בחינוך הדתי

83.	על הקיצוניות הציונית הדתית: חינוך ואידאולוגיה	דב שוורץ
127.	"וישן מפני חדש אל תוציאו" – החינוך המסורתי הישן וחינוך חדש למסורת במשנתו של פנחס שיפמן (בן סירה)	ניחם רוס
156.	תרומתו של הרב שאול ישראלי לקורפוס הקוריקולרי במחשבת ישראל	אריאל לוין

שער שלישי: זרמים בחינוך הדתי

191.	מאידאולוגיה לפרקטיקה: תמורות ברגם ההסדרה בחינוך העצמאי החרדי	אליאב טאוב
213.	דת, עדה וחינוך בימי היישוב: ספרדים, בני עדות המזרח ותימנים בזרם החינוך של "המזרחי" בימי הבית הלאומי, 1918-1948	מלכה כ"ץ
264.	החינוך לאמנות במערכת החינוך הממלכתי דתי	עמוס ספראי

שער רביעי: מסגרות לימודיות-חינוכיות בחינוך הדתי

פנינה שטיינברגר	"חשבנו על תכנית בתוך האווירה של ארץ ישראל" "אהל יעקב": רשת גני ילדים ומעונות יום דתית-ציונית בארץ ישראל, 1978-1933 289
יאיר זלטנרייך	מבצרו של האיכר מול המורדנה: ה"חדר" במושבה הגלילית בשלהי התקופה העות'מאנית 326
מנוחה וייס	חינוך בעידן הקולוניאליזם: בית הספר לבנות ע"ש אוולנה דה רוטשילד בירושלים, 1948-1923 351
דורון נידרלנד	בין קודש לחול – הבדלה או שילוב? מ"בית המדרש למורים המזרחי" ל"מכללת ליפשיץ" – חזון ומעשה 380
שלמה גליקסברג ויהושע זקבך	"כי ממנה ישובו לצאת כוכבי־אורה להאיר את כל ישובנו" – ישיבת "שערי ציון" בירושלים בנשיאות הרב בצמ"ח עוזיאל (ת"ש-תשט"ו) 408
ראובן גפני	סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים בארץ ישראל בתקופת המנדט 433
ישראל רוזנסון	"תפארת בחורים" – "חברה" מסורתית או תנועת נוער? 466
סקירת ספרים	
יובל דרור	החדר – ספר יעץ אנציקלופדי 491 על הספר החדר – מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות בעריכת עמנואל אטקס ודוד אסף
יובל דרור	מחקר רב־תחומי על חינוך ודת: סמכות ואוטונומיה 495 על הספר חינוך ודת: סמכות ואוטונומיה בעריכת עמנואל אטקס, תמר אל־אור, מיכאל הד וברוך שוורץ
יובל דרור	אוניברסיטת בר־אילן ותולדות החינוך הגבוה בישראל בכלל 501 על הספר ייעודה של אוניברסיטה דתית בעריכת יעקב עירם, יהודה פרידלנדר ושמעון אוחיון
המחברים וכתובותיהם 507
תקצירים באנגלית VII

סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים בארץ ישראל בתקופת המנדט

ראובן גפני

דת, תרבות, חינוך: ילדים ובני נוער בבית הכנסת בתקופת המנדט

קהילת הילדים מהווה מעין תת־קהילה בבית הכנסת, שאינה זוכה על פי רוב למקום משמעותי בהתרחשויות הליתורגיות או החברתיות המתרחשות בו. עד הגיעם לגיל 12 או 13 נחשבים הילדים – הן בנים והן בנות – למתפללים או נוכחים שלא מן המניין, שלא ניתן לצרפם באופן רשמי לתפילה או לקריאה בתורה, והם אינם נספרים במניין עשרת המתפללים הדרושים לתפילה בציבור.¹ זאת, הן בבתי כנסת אורתודוקסיים והן במרבית בתי הכנסת הליברליים המשתייכים לזרמים דתיים אחרים. אמנם, ישנם מספר תפקידים בתפילות השבת שבקרב קהילות רבות רווח המנהג להעניקם דווקא לילדים – דוגמת אמירת מזמורי קבלת שבת, שירת "אנעים זמירות", או גלילת ספר התורה – אולם אלו מצטמצמים על פי רוב לקטעי התפילה והקריאה בתורה השוליים יותר, ואינם מעניקים לילדים מקום משמעותי של ממש בבית הכנסת, ודאי לא כחברים שווי זכויות בקהילה. בהקשר זה, קיים גם קונפליקט של ממש בין הרצון לשלב את הילדים בחיי בית הכנסת על מנת לחנכם לתפילה ולחברות מלאה בחיי הקהילה, לבין הרצון לשמור על צביונו המכובד של בית הכנסת, ועל התנהגות ראויה (ושקטה?) בו ובסביבתו הקרובה.² ההתלבטות ביחס למעמדם ולמקומם של הילדים בחיי בית הכנסת, והניסיונות לייצב ולהגדיר את מעמדם ואת תפקידם באופן ברור, היו נחלת הציבור היהודי במשך מאות שנים. סוגיה מורכבת זו הובילה לא אחת גם לעימותים אידאולוגיים והלכתיים שונים,

* מאמר זה מבוסס בחלקו על פרק מתוך עבודת דוקטור: "בתי תפילה ולאום: הבניית הלאומיות העברית בבתי הכנסת בארץ ישראל בתקופת המנדט", שנכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכתו של פרופ' ירחמיאל כהן (להלן גפני, בתי תפילה ולאום). תודתי לו, לד"ר ענת הלמן ולפרופ' אלחנן ריינר על הערותיהם המועילות בנושא זה.

1 לניתוח סוציולוגי ראשוני של מקומם של הילדים בקהילת בית הכנסת ראו: S.C. Heilman, *Synagogue Life: A Study in Symbolic Interaction*, Chicago 1976, pp. 126-127

2 על קונפליקט זה בהקשרו ההיסטורי, לפחות בקהילות אשכנז, ראו למשל: ט' ברנר, ילדים וילדות בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה, עבודה לקבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ע, עמ' 170-175, ובמקורות שם (להלן ברנר, ילדים וילדות).

ובקהילות שונות גם לשינויים מסוימים בסדרי בית הכנסת.³ יתר על כן, במסגרת הרצון הכללי לשפר את חינוכם של הילדים לתפילה, נעשו מעת לעת בידי אישים שונים ניסיונות לעצב "תפילת ילדים" מיוחדת, שעוצבה באופן שונה למדי מן המתרחש בבתי הכנסת הרגילים, ושנועדה – גם אם לא תמיד הוכרו על כך במפורש – להשפיע לימים על כלל מערכי התפילה היהודית, גם בקרב קהל המבוגרים.⁴ בהקשר זה אף נוצרה במאה השנים האחרונות ספרות רבנית וחינוכית מגוונת למדי, המוקדשת לסוגיות שונות בחינוך הילדים לתפילה, לקריאה בתורה ולהתנהגות כללית בבית הכנסת.⁵

בתקופת המנדט התחוללו בבתי הכנסת בארץ ישראל שינויים לא מעטים, שנבעו מרצונם של המתפללים ושל קברניטי בתי הכנסת לעצבם בהתאם לתרבות העברית החדשה ההולכת ונוצרת בארץ ישראל, ולהפכם לחלק אינטגרלי מן המהפכה הלאומית התרבותית הרחבה יותר. שינויים והתפתחויות אלו נגעו הן לעיצובם הפיזי והן לעיצובם התוכני והליתורגי של בתי הכנסת, ובהקשר זה, לא אחת נעשו מאמצים להגדיר מחדש גם את מקומם של הילדים בבית הכנסת ולהפכם לחלק ממשי מן הקהילה. זאת, בעיקר על רקע המשמעות העמוקה שהוענקה לכלל חינוך הילדים והדור הבא כמשימה לאומית מן המעלה הראשונה במחשבה הציונית בכללה, ובארץ ישראל בתקופת המנדט בפרט.⁶

3 על מעמדם של הילדים בבתי הכנסת בימי הביניים, בהקשרים שונים (בקהילות אשכנז) ראו למשל: ש' גולדין, "פן יבואו הערלים הללו ויתפשו חיים ויהיו מקוימים בתעתועם: ילדים יהודים ומיסיונריות נוצרית", י' ברטל וי' גפני (עורכים), ארוס אירוסין ואיסורים: מיניות ומשפחה בהיסטוריה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 97–118. על טקסי חניכה שונים שנערכו לילדים בבתי הכנסת בתקופה זו ראו גם: א' מרקוס, טקסי ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"ח, בייחוד עמ' 36–56. על סוגיות חברתיות והלכתיות שונות שנגעו לשילובם של הילדים בבתי הכנסת בעת החדשה, ראו בהרחבה: ברנר, ילדים וילדות, עמ' 170–204.

4 על ניסיונות מעין אלו בגרמניה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, על מטרותיהם הרחבות יותר, ועל ההתנגדויות שעוררו, ראו: מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א, עמ' 162–163; 257–270 (להלן אליאב, החינוך היהודי בגרמניה).

5 לדוגמאות שונות לעיסוק בסוגיה זו בעשרות השנים האחרונות בישראל, ראו למשל: ש' גורן, "תפלה בצבור לילדים", שמעתי, 38, עמ' 34–37, ובמקורות שם; א' גוטמן, "נוסח התפילה במוסדות חינוך", שמעתי, ניסן תשמ"א (65–66), עמ' 88–97; א' ארנר, "חינוך לתפילה בספרות הרבנית של ימינו", דרך אפרתה, ו (תשנ"ה), עמ' 147–157; י' עמנואל, "האב מחנך את בנו לתפילה בציבור", המעין יז, ג (תשלז), עמ' 3–6. מאליו מובן שגם בקהילות יהודיות מחוץ לארץ ישראל נדונה סוגיה זו לכל אורך השנים.

6 על הניסיון לגבש ולמסד חינוך בעל צביון לאומי בארץ ישראל בראשית תקופת המנדט ראו בהרחבה: ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, ב, ירושלים תש"ן, בייחוד עמ' 121–223, ובמקורות שם; ש' רשף וי' דרור, "החינוך העברי בימי הבית הלאומי, 1919–1948", בתוך: מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, ג, ירושלים תשס"ח, עמ' 7–171; על המטרות המרכזיות שהוצבו בהקשר זה בתקופת המנדט, ראו למשל: י' שביט, "החינוך העברי והתרבות העברית בארץ ישראל: מסגרות ותכנים", בתוך: י' פורת וי' שביט (עורכים), ההיסטוריה של ארץ ישראל: המאגדאט והבית הלאומי, ירושלים 1982, עמ' 246–253.

כמו במסגרות אחרות, גם בבתי הכנסת היו הכול ערים לעובדה שבעתיד יהיו אלו הילדים ובני הנוער שייטלו את ההובלה, ועל הציבור כולו הוטל, לפיכך, לחנכם למשימה זו ולהכניס אליה, תוך מתן דגשים דתיים ואידאולוגיים המתאימים לרוחה של הקהילה. ואכן, למרות שרק במקרים בודדים קיבלו הדברים ביטוי כתוב או מוצהר, הרי שבמספר מקומות ביקשו מתפללי בתי כנסת להגדיר באופן סדור את מקומם ואת מעמדם של הילדים בתוכם, ואת האופן שבו ניתן – למרות הקשיים השונים – להפכם לחלק ממשי מן הנעשה במקום.

במסגרת מאמר זה יסקרו המאמצים לעצב מחדש את תפילתם של הילדים בתקופה המנדט בהתייחס לשני מרכיבים עיקריים: הניסיון ליצירתם ולהפצתם של סידורי תפילה חינוכיים המותאמים לילדים ולצורכיהם, והניסיון שצלח להקים מספר בתי כנסת חינוכיים, שהפעילות שנערכה בהם הייתה דתית וחינוכית גם יחד.

יצירתם והפצתם של סידורי תפילה חינוכיים עבריים

הניסיונות השונים להפוך את התפילה בארץ ישראל בתקופת המנדט – וכך גם את דמות בתי הכנסת שבהם נערכה – לארץ־ישראלים ו"עבריים" באופיים, לזו באופן טבעי גם בניסיונות אחדים ליצור סידור תפילה עברי – או ארץ־ישראלי – שיתאים לצרכי הדור, המקום והזמן, יבטא את החתירה לתפילה אחידה, עברית ומובנת לכול, וישמש גם ככלי חינוכי לצורך הרגלתם וחינוכם של הילדים ובני הנוער לתפילה. אמנם, במסגרת הניסיונות שייסקרו במאמר זה, לא הודפס בארץ ישראל בתקופה זו סידור בעל נוסח תפילה חדש לחלוטין, כי אם רק סידורים הערוכים על פי הנוסחים המסורתיים המוכרים שנהגו בקרב העולים: "נוסח אשכנז", "נוסח ספרד (נוסח האר"י)", ונוסח התפילה של העדות המזרחיות. למרות זאת ביקשו יוצרי סידורים חדשים אלו לנסות וליצור באמצעותם תפילה חדשה, עברית־לאומית במהותה, שתדגיש בתכניה ובעיצובה הפיזי את היותה חלק מן התרבות העברית המתחדשת, ותשמש גם ככלי חינוכי מן המעלה הראשונה.

כבר במהלך המחצית השנייה של המאה התשע עשרה הודפסו בארץ ישראל מספר סידורי תפילה בעלי מטרות ומאפיינים שונים זה מזה, בכמה מבתי הדפוס הבולטים שפעלו בירושלים: דפוס ב"ק, פרומקין, צוקרמן, לונץ ועוד. הראשונים היו סידורים "ספרדיים" (מזרחיים), שהודפסו בדפוס ב"ק בשנים תר"ב–תר"ג.⁷ כמה עשרות שנים מאוחר יותר ראו אור בירושלים כמה סידורי תפילה אשכנזיים, שהשלם שבהם היה ככל הנראה "סדר זכרון ירושלים", שראה אור תחילה בדפוס אדלמן, ולאחר מכן בדפוסו של אברהם משה לונץ.⁸ ואולם סידורים אלו נעדרו מאפיינים ארץ־ישראליים מובהקים ומוצהרים, כמו גם מטרות אידאולוגיות רחבות, והם הודפסו בהתאם למערכת המקובעת למדי של התפילה

7 ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 6, 11.

8 שם, עמ' 182.

המסורתית. יתר על כן, הסידורים הארץ־ישראליים לא הפכו מעולם לנפוצים ביותר בקרב באי בתי הכנסת בארץ, ונותרו משניים בחשיבותם ובמידת השפעתם לעומת מספר סידורים מזרח־אירופאים שהובאו ארצה ונפוצו בה במהירות. כמה מאלו אף הודפסו בהמשך גם בארץ ישראל, תוך שימוש באמהות הדפוס המקוריות והבלויות למדי ששימשו בתחילה באירופה, ואשר הובאו ארצה לצורך הפקת מהדורות נוספות.⁹

מראשית שנות העשרים של המאה העשרים היה סידור "אור מציון השלם" הבולט והנפוץ שבאותם הסידורים ששימשו את אנשי היישוב הישן בארץ ישראל. "אור מציון" סודר והודפס במקור בוורשה, אך בהמשך ראה אור במהדורות רבות נוספות שהופקו בארץ ישראל, בעיקר בדפוס לוי־אפשטיין בירושלים. סידור זה, כמו קודמיו, למרות שהודפס עד לשנים האחרונות פעם אחר פעם, לא הותאם מעולם לצרכים או להוויה הארץ־ישראלית המתחדשת (בכוונת מכוון, מן הסתם), ונותר לאורך כל השנים בצורתו המקורית והצנועה. לנוכח מצב זה, כאמור, היה זה אך טבעי כי ייעשו ניסיונות ליצור גם סידור תפילה חדש, בעל מאפיינים ומרכיבים עבריים וחינוכיים מובהקים ומלאי משמעות.

עבריות כלאומיות: סידור "שירה חדשה"

הניסיון הראשון להפקת סידור בעל מאפיינים עבריים מובהקים, ומטרות אידאולוגיות וחינוכיות מוצהרות, היה ככל הנראה סידור "שירה חדשה", שאמנם ראה אור במהדורותיו הראשונות בחוץ לארץ, ואולם במהלך שנות העשרים והשלשים הגיע לארץ, ככל הנראה במספרים גוברים והולכים.¹⁰

"שירה חדשה" ראה אור לראשונה במינסק בשנת תרס"ט, ביוזמת המחנך, הלשונאי והסופר חיים דוד רוזנשטיין (1871–1934), מייסד ומנהל "החרד המתקן" במינסק, ופעיל ציוני ותיק.¹¹ לאחר שפעילותו החינוכית הופסקה בגלל לחצים מצד השלטונות הרוסיים, הקדיש רוזנשטיין את זמנו למספר יצירות חינוכיות, שהבולטת שבהן הייתה הדפסתו של סידור עברי חדש, שיותאם בעיקר לבני הנוער ולתלמידי בתי הספר. ייחודו של הסידור, כמו גם של אלו שיבאו אחריו, לא היה בנוסח תפילה חדש או שונה מן המקובל, ובהקשר זה דבק רוזנשטיין – מרצונו הוא או מכורח המציאות – בנוסח ובתפילה המסורתית על כל פרטיה ודקדוקיה. חידושו של הסידור, שעליהם הצהיר רוזנשטיין בהקדמתו למהדורה הראשונה (שהודפסה גם במהדורות הבאות של הסידור), היו בעיקר העובדה שנכללו בו כל תפילות השנה; שהתפילות פוסקו וסודרו מחדש באופן שיקל על הבנתן ופירושן, במידת הצורך; שהתפילות הובאו בשלמותן וללא צורך בדילוגי עמודים ומעבר ממקום

9 על כך ראו למשל: ג' בן מנחם, "סידור־תפילה חדש", טורי ישרון 2 (תמוז תשכ"ו), עמ' 21–25 (להלן בן מנחם, סידור תפילה חדש).

10 שם; ראו גם, א' אבן שושן, "דבר למהדורה החדשה", סדור שירה חדשה, ירושלים תש"ט.

11 על רוזנשטיין ראו בקצרה: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, עמ' 2510–2511; א' אבן שושן, "בית אבינו", מבפנים מו, 4 (1984), עמ' 548–553 (להלן אבן שושן, בית אבינו).

למקום בסידור במהלך התפילה; ושלצד התפילות צוינו במקומות רבים ציוני המקורות של הקטעים הנאמרים.¹² ואולם, משמעותית הרבה יותר הייתה החלטתו של רוזנשטיין לשלב לצד התפילות הנאמרות בארמית ("ברוך שמיא", "יקום פורקן" ואחרות) תרגום עברי חדש, וכן לכתוב פירוש מילולי קצר – שהופיע בתחתית העמוד – למרבית התפילות בסידור, שבמסגרתו תרגם מילים עבריות "קשות" גם לרוסית וליידיש. הסיבות שהניעו את רוזנשטיין לפרש ולסדר מחדש את סידור התפילות פורטו על ידו בהקדמתו למהדורה הראשונה. עיקרן היה שהתפילה הנה הטקסט העברי הבולט והנפוץ ביותר – לעתים אף כמעט היחיד – שבו נתקלים התלמידים ובני הנוער היהודים בגילאי בית הספר. וכך, מעבר לצורך לפרש בעבורם את התפילות על מנת שיבינו במה הם עוסקים, ניתן להשתמש בתפילה גם כדי להעמיק בקרבם את ידיעת העברית, ובעקיפין אף את הכרתם הלאומית:

והסדור – אם נעשה חשבון ונמצה התמצית הנשארה מכל הלמודים העבריים אחרי צאת הנער מן החדר אל בית הספר הכללי – הריהו, לדאבוננו, הספר העברי היחיד שיקח בידו לפרקים, ומן הראוי אפוא להגביר ולחזק רשומו עליו, להבינו ולהסבירו יפה יפה, בכדי שתהא תפילתו של הנער יוצאת מתוך הלב, שיכין לבו בתפלתו [...] מחמת התעוררות עצמית נפשית ופנימית. כי מה יוכל לרומם הנפש הישראלית ולעורר את הרגש הלאומי בלב בנינו כסדורנו, שבו נקבצו מחבר מזמורי ישראל מימי גאוננו ושלותו, והשתפכות נפשו המדוכאה בגלותו ושפלותו, שירי עזו ותפארתו עם קינות חרבנו וירידתו יחד! [...] מחברינו עדיין לא שמו לב אל הסדור, החשוב בערכו החינוכי והלאומי מאד.¹³

רוזנשטיין, כך מסתבר, סבר כי באמצעות הסידור העברי והמבואר תתחזק הן הבנתו המעמיקה של הילד את התפילה, והן הזדהותו הלאומית והמסורתית עם משפחתו, עם קהילתו ועם עמו. ממילא, כך סבר, יקל עליו לשמר את זהותו זו גם במידה ויעבור ללמוד – ואולי אחר כך אף לחיות – במסגרת שאינה יהודית או קהילתית באופן מובהק, כשידיעת השפה העברית ותכני סידור התפילה מסייעים לו בכך.¹⁴ תפיסתו של רוזנשטיין לא היו תפיסות לאומיות מודרניות לחלוטין, ונעדרו מהן ההשלכות המעשיות שרווחו בקרב בני היישוב החדש בארץ ישראל בשנות העשרים

12 ראו: שירה חדשה: סדר התפלות לכל ימות השנה, מינסק תרס"ט, הקדמה.

13 שם.

14 יש לציין כי בניגוד להקדמתו של רוזנשטיין, סברו אישים שונים כי כוונתו של המהדיר לא היו כה תמימות, וכי מעין בחלק מביאורי התפילה ששולבו בסידור ניתן ללמוד – ולו גם במרומז – על תפיסותיה הדתיות הליברליות, שהיו לטענת אישים שונים על גבול הרפורמה. בהקשר זה הוזכר למשל הפירוש המילולי למגילת שיר השירים, שהופיע באחת המהדורות המוקדמות של הסידור ואחר כך הוסר ממנו. ברבות הימים נעלמו חששות אלו לחלוטין, וסידור שירה חדשה הודפס פעם אחר פעם, בכלל זאת – במשך עשרות שנים – במסגרת בית ההוצאה הירושלמי החרדי באופיו "אשכול", שלא חשש להדפיסו למטרותיו ולשימושו של חלק מן הציבור החרדי בארץ ישראל (ריאיון עם שמואל יהודה וינפלד, מנהל הוצאת אשכול, כסלו תשע"א).

והשלושים ולאחריהן. עיקר מאבקו של המחנך הוותיק הופנה כנגד שכחת העברית ודלדול המסורת באשר היא, ולא למען יצירת ליתורגיה יהודית-עברית חדשה, שעליה תתבסס בניית העולם הדתי הלאומי של העם היהודי מאוחר יותר. ואולם, הדגשתו את הבנת התפילות, פירושן ותרגומן לעברית חדשה; הנחתו שידיעת הסידור יכולה לבסס הכרה לאומית מחודשת בקרב התלמידים; והעובדה שעד מהרה הופץ הסידור בפועל בעיקר בארץ ישראל, משייכות אף אותו למערך הניסיונות ליצירת סידורים ומרחבי תפילה חינוכיים בראשית המאה העשרים, ולשנות מרכיבים שונים בעולם הליתורגיה היהודית, ככלי שבאמצעותו תתחזק גם ההכרה הלאומית העממית: תחילה בגולה, ומאוחר יותר ביתר שאת בארץ ישראל.

כאמור, בשנות העשרים והשלושים הופץ הסידור באופן נרחב בארץ ישראל, ובכלל זאת במוסדות חינוך דוגמת בית הספר החקלאי מקווה ישראל, כפי שקיווה רוזנשטיין מלכתחילה.¹⁵ ואכן, משנפטר רוזנשטיין בשנת תרצ"ה, הוזכר בעיתונות העברית גם מפעלו הבולט ביותר – סידור שירה חדשה.

גם בשנים הבאות הופץ הסידור באופן נרחב, ולאחר הקמת המדינה זכה למהדורה חדשה ולמגוון הרפסות נוספות. אלא שלמרות זאת, במידת ההשפעה שהיה לסידור על עיצוב התפילה ה"לאומי" נותר ניסיונו של רוזנשטיין מוגבל, והיוזמה שהגיעה לאחר מכן הייתה משמעותית בהרבה.

חינוך לתפילה ארץ ישראלית: סידור "מפי עוללים"

דוגמה מובהקת בהרבה לניסיון ליצור סידור לאומי וחינוכי חדש, היא פרשת הפקתו ועיצובו של סידור "מפי עוללים" הארץ-ישראלי, שראה אור לראשונה בתל אביב בשנת תר"ץ. סידור מפי עוללים, כפי שנכתב בהבלטה על שער הקדמי ובהקדמתו, ראה אור כיוזמה משותפת של כמה גורמים, ביניהם הוצאת "אמנות", מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל והרב יעקב ברמן. ברמן, איש "המזרחי", שימש מ-1924 ועד הקמת המדינה המפקח הראשי של בתי הספר של זרם זה במחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית (שמ-1933 הועברה לאחריות הוועד הלאומי של היישוב).¹⁶ במקור נועד הסידור – כמו שירה חדשה לפניו – לשמש בעיקר בבתי הספר, כסידור המיועד לתלמידים ולמורים כאחד. בהתאם לכך, בהקדמת המהדורה הראשונה שלו ("אל המורים וההורים"), עסק ברמן, שהופקד על הכנתו וסידורו המחודשים, בכמה סוגיות חינוכיות. בין השאר הוא התייחס לצורך בלימוד מדורג של התפילות לילדים בגילאים השונים, והבהיר במפורט כיצד משמש עיצובו של הסידור החדש – באמצעות דירוג בגודל האותיות ובעיצובן – את השלבים השונים בהוראת התפילה, בלימודה ובכישת הרגליה הראשוניים.

15 אבן שושן, בית אבינו, עמ' 549.

16 על ברמן ראו למשל: י' שביט ואחרים (עורכים), לכסיקון האישים של ארץ ישראל, תל אביב תשמ"ג, עמ' 110.

היזומה להפקת הסידור החדש הייתה של הוצאת "אמנות", בראשותה של שושנה פרסיץ. פרסיץ (1892-1969), שהייתה חברת ועדת החינוך של ההנהלה הציונית ומחלקת החינוך של הוועד הלאומי, ייסדה את הוצאת אמנות במוסקבה כבר בשנת 1917 והעלתה אותה עמה ארצה בשנת 1926.¹⁷ בשנת 1929 חתמה על הסכם עם נציגי מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל להפקת כלל ספרי הלימוד הרשמיים של המחלקה, ואת סידור מפי עוללים יש לראות, לפיכך, במסגרת כלל פעילות ההוצאה, שנועדה מלכתחילה להעמיד בפני קוראים מבוגרים וצעירים כאחד ספרות עברית איכותית שלא למטרות רווח, כי אם מתוך מניעים אידאולוגיים.¹⁸ כאמור, בהפקת הסידור חברו להוצאת אמנות ומחלקת החינוך גם אישים שונים שהזדהו עם תנועת המזרחי, דוגמת הרב יעקב ברמן, נציג התנועה במחלקת החינוך, וכן המורה והלשונאי אברהם צבי זיסרמן (נעמני), שגויס בידי ברמן למלאכת עריכת נוסח הסידור המוקפדת.¹⁹

אופיו הארץ-ישראלי והלאומי של הסידור הודגש בכמה אופנים: בראש ובראשונה נעשה הדבר באמצעות ההכרזה על כריכת הסידור כי הוא מהווה חלק ממפעלותיה של ההנהלה הציונית בארץ ישראל. מעבר לכך נעשה הדבר באמצעות הביאור העברי הקל והנוח, שנועד לתלמידי בתי הספר העבריים באשר הם; וכן קביעת נוסח התפילה במהדורות הראשונה בהתאם ל"נוסח ארץ ישראל", מתוך הנחה שנוסח זה הפך זה מכבר למעין סמל לאומי וארץ-ישראלי בפני עצמו: "בסידור זה תפסנו את הנוסח המקובל ביותר בארץ ישראל, בערי יהודה ובמושבותיה, והוא נוסח אשכנז על פי הגאון רבי אליהו ז"ל מווילנא, שתלמידי הנהיגוהו בארץ ישראל".²⁰ אמנם, בחירת הנוסח היא בראש ובראשונה בחירה הלכתית-דתית. ואולם, כחלק מן הניסיון להפקת סידור ארץ-ישראלי חדש, אין ספק שהבחירה ב"נוסח ארץ ישראל" של תלמידי הגר"א הייתה בה – מעבר לבחירה הלכתית – גם הצהרה משתמעת על המחויבות לתרבות הארץ-ישראלית המתחדשת, המתבססת – או לפחות מנסה לעשות כן – בעיקר על מסורות ומקורות ארץ-ישראליים.

17 על פרסיץ ראו למשל: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, תל אביב 1959, עמ' 2826-2824.

18 על הוצאת אמנות ומטרותיה האידאולוגיות ראו בין השאר: א' גורדון, "הוצאת אמנות בראשיתה והמאירים הרוסים", בתוך הנ"ל, איורים עבריים: הספר העברי המאור לילדים, העידן הבינלאומי 1900 – 1925, תל אביב 2005, עמ' 89-100; א' אפק, "תרגומים מעשה 'אמנות': תרומתה של הוצאת 'אמנות' לספרות הנוער שלנו", ספרות ילדים ונוער 11, ב-ג (תשמ"ה), עמ' 31-35.

19 על סידור מפי עוללים והאישים שעמדו מאחורי הפקתו ראו בקצרה: א' ריינר, "נוסח ארץ ישראל: קורותיו של 'סידור נאה, מהודר ומדויק'", עת-מול 192 (ניסן תשס"ז), עמ' 32-33 (להלן ריינר, נוסח ארץ ישראל). על נעמני ומשפחתו ראו: א' וגנברג וי' אריאל, קורות בתינו: תולדות משפחות בן צבי ומשפחות נעמני (זיסרמן), חיפה תשס"ד. נעמני עצמו, יש לציין, היה גם שותף (בצוותא עם אריה ליב גורדון) לניסיון להוציא לאור את "תנ"ך ארץ ישראל", ולמרות היותו בן היישוב הישן ותלמיד ישיבת עץ חיים בירושלים, הזדהה במידה זו או אחרת עם מטרות סידור מפי עוללים, הן אלו החינוכיות והן אלו האידאולוגיות והרחבות יותר שעמדו מאחורי הפקתו.

20 מפי עוללים, הקדמה.

השער הפנימי של סידור מפי עוללים. עיצוב: שלמה ידידיה.

נוסף על העימוד המחודש, הביאור העברי ובחירת הנוסח, ביטא גם עיצובו הוויזואלי של השער הקדמי הפנימי של הסידור את רוחו הציונית והלאומית. השער עוצב בידי שלמה ידידיה (1875-1961), אמן יליד סנטש שבהונגריה, שעלה ארצה בשנת 1921, ועסק שנים ארוכות בפיתוח אורנמנטיקה המבוססת באופנים שונים על אותיות הא"ב העבריות ועל נופי ארץ ישראל.²¹ על דרכו של ידידיה בעיצוב השער של סידור מפי עוללים כתב אלחנן ריינר:

השער מנהל אמנם דיאלוג עם תבניות בצלאליות שגורות, מעט אנכרוניסטיות, כמו תשליבי אותיות בסגנון יוגנדרשטיל או קשת מורית נשאת על גבי עמודים מעוטרים השאולה משטיח תפלה בצללאלי, אך דומה שדווקא כאן, כשער של סדור תפלה, היא

21 על ידידיה ועבודותיו, ביניהן גם סידור מפי עוללים, ראו: ת' רובינגר, "שלמה ידידיה: שלמון זיילנפריינד", בדרך: אתר תוכן של המוזיאון ליהדות דוברת הונגרית, עמ' 1-9 (<http://baderech.org>)
(hjm.org.il/Mechkarim/He/SeelenfreundSalamon.pdf)

חדשנית ומרעננת. המזרחיות-כביכול המופגנת של השער מעבירה סוג של ארץ ישראליות תמימה בהיותה בלתי צפויה מסדור תפלה, ספר היוצר ציפיות לשמרנות מסוימת.²²

פרט לטיפוגרפיה ולעימוד, גם הנייר שבו בחרו מפיקי הסידור היה משובח ועבה במיוחד (בוודאי בהשוואה לאיכות הנייר הירודה שבו השתמשו מפיקי הסידורים המסורתיים), וגם הכריכה עשויה הייתה מחומר משובח באופן יחסי.²³ באופן זה, קיוו היוזמים, יבטא הן עיצובו הגרפי והחיצוני של הסידור, והן נוסחו ותכניו, את מטרותיו האידאולוגיות והחינוכיות, ואת היותו חלק מן המפעל הצינוני והעברי הרחב יותר המתחולל בארץ ישראל, והמאפשר – אולי אפילו מחייב – יצירה מתאימה גם בתחום הדתי והליתורגי. בשלב הראשון ראו אור בסדרת מפי עוללים רק שני סידורים, לתפילות ימות החול והשבת: אחד בנוסח אשכנז ("נוסח ארץ ישראל") ומיד לאחריו אחד בנוסח ספרד. מאוחר יותר הופיעו בסדרה גם מחזורי תפילה לשלושת הרגלים ולימים הנוראים, אם כי כבר לא כשיתוף פעולה בין הגופים הצינוניים השונים, אלא במסגרת מסחרית פרטית. ואולם, למרות הצלחתם ותפוצתם הנאה של מחזורי התפילה, שהודפסו מאז במהדורות חוזרות רבות, הרי שדווקא הסידור החינוכי וה"אידאולוגי" ביותר, שכלל את תפילות ימי החול, כמעט ונעלם מן הנוף, ולא זכה לתפוצה רחבה וארוכת שנים, לא בבתי הספר ואף לא בקרב הציבור הרחב.²⁴

ניסיון-נגד: סידור "אור מציון השלם בשביל תינוקות של בית רבן"

הצורך להעמיד לרשות הילדים והתלמידים הצעירים סידור תפילה נוח, קריא ומתאים לצרכיהם, לא פסח באותן השנים גם על החוגים שלא הזדהו עם התנועה הצינונית ועם מטרותיה. ואולם, מאליו מובן שחוגים אלו לא רצו להיזקק לסידורים שהעמידה זו – באופן רשמי או בעקיפין – בפני התלמידים העבריים בארץ ישראל ובאירופה. הפקת הסידורים "שירה חדשה" ו"מפי עוללים", אם כן, חייבה חוגים אלו להציג חלופה הולמת שתמנע ממוסדות שמרניים שונים להשתמש – לכתחילה או בדיעבד – באחד משניהם.

וכך, דווקא על בסיס הסידור הוותיק "אור מציון השלם", שהפך באותן השנים לנפוץ ביותר בקרב בני היישוב הישן והציבור החרדי ההולך ומתגבש בארץ ישראל, ניסו מספר אישים ליצור חלופה חינוכית-דתית בדמות "סידור אור מציון בשביל תינוקות של בית רבן". סידור זה הודפס בארץ ישראל לראשונה ככל הנראה באמצע שנות השלושים, על בסיס אמהות דפוס ישנות ושחוקות למדי שהובאו מוורשה שנים אחדות קודם לכן. הסידור הודפס בדפוס לוין-אפשטיין הירושלמי, שהיה אחד מבתי הדפוס המובילים והבולטים ביותר בהפקת ספרי קודש בארץ ישראל במשך עשרות שנים.

22 ריינר, נוסח ארץ ישראל, עמ' 32.

23 תודתי לפרופ' אלחנן ריינר שהפנה את תשומת לבי לעניין זה.

24 בן מנחם, סידור תפילה חדש, עמ' 21.

בדומה לסידורים בעלי האופי העברי והלאומי המובהק, גם ב"אור מציון השלם" הודגשה התאמתו המחודשת לתינוקות של בית רבן בראש ובראשונה באמצעות "אותיות גדולות מאד", כמו גם בשילוב של הוראות הלכתיות קצרות בין התפילות השונות, בנוסח מקוצר במיוחד ובלשון הלכתית מובהקת. התפילות עצמן לא בוארו כלל, לא לוו בהקרמות או בהצהרות אידאולוגיות מסוג זה או אחר, ואין צורך לומר שאלו הארמיות לא תורגמו לעברית. גם עיצובו החיצוני של הסידור דמה בכל לסידור "אור מציון השלם" הרגיל, ויש להניח שרבים רכשו מהדורה "חינוכית" זו שלו, בלא לדעת כלל כי הוא מיועד דווקא לתלמידים או לילדים צעירים. כבר בשלב הראשון הודפסו במסגרת יוזמה זו שני סידורים מקבילים, אחד בנוסח ספרד ואחד בנוסח אשכנז, בהבדל בולט אחד ביניהם: בסידור שהודפס בנוסח אשכנז נכתבו ההוראות ההלכתיות הקצרות בעברית, בעוד שבסידור בנוסח ספרד הודפסו אלו – לפחות בחלק מן המהדורות – דווקא בידיש, ככל הנראה לטובת התלמידים במוסדות החינוך החסידיים, שהתפללו בנוסח ספרד (או: נוסח האר"י) ושדיברו במוסדות החינוך בעיקר בידיש.

מטבע הדברים, יוזמי סידור זה לא הצהירו במפורש על יחסם אל הסידורים בעלי האופי החינוכי-הלאומי, והדבר לא הוזכר כלל בתוך הסידורים עצמם. ואולם, העובדה כי הסידור הופק במקביל לראשית הפצת "מפי עוללים", ולראשית הפצתו בארץ של סידור "שירה חדשה", מרמזות על הקשר שבין הדברים, ועל הצורך שחשו החוגים הלא-לאומיים להעמיד לתלמידיהם סידור חינוכי מקביל, בנוסח המתאים להשקפת עולמם.

מעניין לציין כי כמו "מפי עוללים" של ההנהלה הציונית, נראה שבשלב מסוים ניסו גם יוזמי סידור "אור מציון השלם" בשביל תינוקות של בית רבן" לקבל מעין אישור או אפילו תמיכה ממשלתית מאת מחלקת החינוך של שלטונות המנדט בארץ, שתמכה במערכת החינוך הערבית, ושסיועה למחלקת החינוך היהודית היה חלקי בלבד (מתוך בחירתם של ההנהלה הציונית והיישוב היהודי). וכך, על עותקים שונים של הסידור השמורים כיום בספרייה הלאומית ניתן למצוא עד היום את חותמות המחלקה החינוכית של ממשלת פלסטינה (א"י), שקיבלה לרשותה את הסידורים, ואולי – בסיוע המפקחים היהודיים שעבדו בה – אף העניקה להם אישור ממשלתי רשמי.

בשולי הדברים יש להוסיף שעל כריכתו הפנימית של סידור אור מציון הופיע רישום ארץ-ישראלי נאיבי, שבמרכזו שני עצי דקל וברקעו מראה חומת ירושלים ומקום המקדש. איור זה, למרות שעשה שימוש בקונוונציות אמנותיות שגם אמנים דוגמת זאב רבן וא"מ ליליין עשו בהן שימוש (וייתכן שרבן עצמו אף היה זה שהכינו)²⁵, התאים אף הוא לאופיו

25 כמה מוותיקי הוצאת לוי־אפשטיין, שבמסגרתה ראה הסידור אור במשך שנים ארוכות, טוענים שרבן עצמו היה זה שהכין את האיור המופיע על שער הסידור הפנימי, ואולם לדבר אין הוכחה של ממש. על יצירתו של רבן והמוטיבים העיקריים שעמדו במרכזו ראו בהרחבה: ב' גולדמן־אידה, זאב רבן: סימבוליזם עברי, תל אביב 2001.

איור הכריכה הפנימי של סידור "אור מציון" לתלמידים, שנות השלושים של המאה העשרים.

השמרני של הסידור, ונועד בעיקר לשמר את האופן שבו דמיינו הילדים בגולה את מראן של ארץ ישראל וירושלים.²⁶

סידור לתלמידים בני עדות המזרח: תפילת ישרים

סידור נוסף לתלמידים שהופק בשנים אלו בארץ ישראל, ואשר כמו "אור מציון" היה נטול הדגשים לאומיים כלשהם, אם כי לא בהכרח בכוונת מכוון, היה "תפלת ישרים" (לפי מנהגי הספרדים), שהופק בידי המדפיס והמו"ל הירושלמי צאלח מנצור בשנת תש"ו (1946). מנצור, שבבגדד היה מבאי ביתו של מנהיג העדה הבבלית הרב יוסף חיים (ה"בן איש חי"), עלה לירושלים ככל הנראה בשלהי שנות העשרים של המאה העשרים. בעשרות השנים הבאות עסק בהדפסה ובהפצה של מגוון סידורים וספרי תפילה, שנשמכו בעיקרם על מנהגי יהודי בבל ופסיקותיו של הרב יוסף חיים, ויצרו לימים נוסח תפילה כמעט

26 בשולי העיסוק ב"אור מציון" בשביל תינוקות של בית רבן, יש לציין שכמו שקרה לסידור "שירה חדשה", הודפס גם סידור זה פעם אחר פעם במשך עשרות שנים, כשהנוף האידאולוגי שהתלווה אליו בשנותיו הראשונות הולך ומתעמעם. וכך, בכמה מהדורות מאוחרות של "אור מציון", שראו אור בעשרות השנים האחרונות, נוספו בסוף הסידור, לפני כריכתו האחורית, כמה עמודים בדפוס שונה, ובהם אפילו התפילה לשלום המדינה והתפילה לשלום חיילי צבא הגנה לישראל. יש להניח שגם במקרה זה הופץ הסידור באותו שלב בלא שרוכשיו מודעים כלל לאופיו האידאולוגי המקורי.

אחיד בקרב יהודי קהילות המזרח בארץ ישראל.²⁷ הגרסה הראשונה של סידור תפילת ישראלים הודפסה ככל הנראה בשנת 1938, ושמונה שנים מאוחר יותר הופקה על ידו גרסה חדשה של הסידור, שיועדה לדבריו בעיקר לתלמידים. עם זאת, במקרה זה כללה התאמתו של הסידור לתלמידים – מלבד המשך ההקפדה של מנצור על הסדר, האותיות הגדולות באופן יחסי והדיוק המרבי של הסידור – בעיקר השמטה של חלק ניכר מהתוספות שאינן נדרשות לתפילת יום יום בבתי הספר, על מנת ליצור סידור שיהיה זהה באיכותו, אך קטן בממדיו ובעיקר במחירו, ולפיכך יתאים לתלמידים ולמשפחותיהם. וכך כתב מנצור עצמו על הפקת הסידור:

ורבים ממנהלי הת"ת (תלמודי תורה) ובתי הארץ ובחו"ל הביעו את רצונם לחנך את התלמידים בסדור הזה שהוא מדויק היטב, ובטעמים, ובאותיות מאירות עינים, אלא שהתלמידים רובם מחוסרי אמצעים ואין לאל ידם לקנות סדור כזה (למרות שמחירו לא גבוה) כי הם רגילים לקנות סדור פשוט בזול הזול. אי לזאת סידרתי את הסדור הזה שהוא כסדור הנ"ל ממש, רק השמטתי ממנו תקון חצות, ד' תעניות, וחלק מהדינים והבקשות והדברים נוספים, כדי שנוכל למכרו במחיר השווה לכל נפש.²⁸

כיום אמנם קשה להעריך כמה עותקים הופצו מן הסידור, ואולם יש לשער שבירושלים לפחות הופץ הסידור כבר בשנותיו הראשונות באופן נאה, ולו רק בשל מספרם הגדול של התלמידים שלמדו והתפללו במוסדות חינוך ספרדיים ומזרחיים.

היוזמות להדפסת סידורי שירה חדשה, "מפי עוללים" ו"אור מציון", נבדלו זו מזו באופן ניכר, הן בהדגשהן החינוכיים והן בעיצובם הפיזי והטיפוגרפי. במרבית בתי הכנסת בארץ ישראל המשיכו המתפללים לעשות שימוש בסידורים שאליהם הורגלו בעשרות השנים ואשר הובאו עמם – באופן אישי או קהילתי – מקהילות המוצא שלהן. כך למשל, באחדים מבתי הכנסת של יוצאי גרמניה המשיכו המתפללים לעשות שימוש במשך שנים ארוכות בסידורים שונים בהוצאת "רעדלהיים", שנהגו בקהילות רבות במרכז אירופה מאמצע המאה התשע עשרה, או בסידור "עבודת ישראל", שהיה אף הוא נפוץ מאוד בקהילות אלו לפני עלייתן ארצה.²⁹

²⁷ על מנצור ופעילותו טרם נכתבה סקירה מקיפה, למרות משמעותה הרבה. לפרטים בסיסיים על פעילותו ראו בעיקר: נ' ליאון, "ממסורת עדתית קטנה למסורת דתית גדולה: הסיפור הדתי של יהודי עיראק בישראל", ישראל 17 (2010), עמ' 230–232. לסקירה בעל פה של פעילותו ומשמעותה ראו גם בהרצאתו של פרופ' אלחנן ריינר שנישאה בשנת 2012 באוניברסיטת בן גוריון: "ר' צאלח מנצור, סידור תפלת ישראלים והמקובלים הבבליים בירושלים", (<http://university.qwerty.org.il/?p=1845>).

²⁸ צ' מנצור, סדור תפלת ישראלים, ירושלים תש"ו, הקדמה.

²⁹ כך היה, למשל, בבית הכנסת הירושלמי "אמת ואמונה" שבו נעשה שימוש חלקי בסידורים

ואולם, למרות ההבדלים שבין היוזמות החדשות השונות, וחרף העובדה שסידורים אלו לא חדרו לכלל בתי הכנסת, דומה שעצם הצורך בהפקת סידורים חדשים לתלמידים, כמו גם הבחירה המוקפדת בשפת ההוראות, בנוסחי התפילה, בגודל האותיות ובעיצוב הכריכות, מבחירים מעל לכל ספק כי במהלך התחדשותו של מרחב בית הכנסת בתקופת היישוב, הפך גם סידור התפילה לכלי שבאמצעותו ניתן לבטא ערכים אידאולוגיים או דתיים, לאומיים ואחרים, ולחנך את בני הדור הצעיר לתפילה בנוסחה הארץ-ישראלית החדשה. שנים אחדות מאוחר יותר, עם הקמת מדינת ישראל, עלה נושא זה פעם נוספת על סדר היום הציבורי, עם התעוררותן של מספר יוזמות חדשות להדפסת סידורי תלמידים חדשים שיתאימו לפחות בחלקם גם להתרחשויות הלאומיות שהתחוללו בארץ בשנים שקדמו לכך, ולמציאות המדינית החדשה.

שלושה בתי כנסת חינוכיים בארץ ישראל בתקופת המנדט

לצד הניסיונות ליצירת סידורי תפילה חינוכיים חדשים ולהפצתם, שבחלקם נועדו לשקף גם את המערכת התרבותית הלאומית החדשה בארץ ישראל, נעשו בתקופת המנדט מספר ניסיונות לחנך את הילדים ובני הנוער לתפילה באמצעות הקמה של מסגרות תפילה ייחודיות להם – בתי כנסת לתלמידים. הבולטים שבין בתי הכנסת הללו היו אלו שפעלו בבית הספר "ביל"ו" התל אביבי ובבית הספר "תחכמוני" הירושלמי, ובמידה מעט פחותה גם בבית הספר "תחכמוני" הפואזיתל אביבי, שהיה ככל הנראה בית הכנסת החינוכי הראשון בארץ ישראל. בבתי כנסת אלו הושם דגש לא רק על חינוכם של הילדים בנוגע לסוגיות הלכתיות הנוגעות לתפילה, כי אם גם בנוגע לתכנים ארץ-ישראליים שונים, חלקם בעלי אופי ציוני-לאומי מובהק. כך למשל, האירועים החגיגיים השונים שנערכו באותם בתי כנסת היו אף הם בעלי אופי לאומי וציוני מובהק, ויצרו מרחב שבו חונכו הילדים לא רק לתפילה באשר היא, כי אם באופן ממוקד יותר, לתפילה ארץ ישראלית, המודעת לסביבתה ולהקשרה התרבותי הרחב, בעשותה שימוש בנוסח ובנעימה ארץ ישראלים, ותוך התייחסות מתמדת לערכים הרחבים שאותם מבליטה התנועה הלאומית העברית מאז ייסודה: עבודת האדמה והארץ, התיישבות, שפה עברית ועוד.

העובדה שהתפילות בבתי כנסת אלו התרחשו בין כותלי בתי הספר, הועילה אף היא ליצירת החיבור המיידי שבין תכני התפילות עצמן לבין תכני החינוך הרחבים יותר שבהם עסקו הילדים, ולהפיכת התפילה בבית הכנסת לחלק אינטגרלי מההווה הלימודי הבית ספרי. גם העובדה שבתי כנסת אלו פעלו בשבתות ובחגים כבתי כנסת קהילתיים, בנוכחות חלק מן התלמידים והוריהם, הועילה ליצירת חיבור בין המעש החינוכי בבית הספר לבין הנעשה בחוג המשפחה.³⁰

ובמחזורים אלו גם עשרות שנים לאחר הקמת המדינה.

30 בהקשר זה, דמו בתי כנסת אלו באופיים ובמטרותיהם לבתי הכנסת החינוכיים שפעלו בבתי ספר בגרמניה בראשית המאה התשע עשרה (ראו: אליאב, החינוך היהודי בגרמניה, עמ' 162).

תפילה עברית בהקשרה הרחב: בית הכנסת "אהל שם לתלמידים" בבית הספר תחכמוני בירושלים³¹

בית הכנסת "אהל שם לתלמידים" פעל בצמוד לבית הספר תחכמוני בירושלים, מראשית שנות העשרים ועד לסגירתו של בית הספר בשנת 1969. גם לאחר סגירת בית הספר והסבת המתחם שבו פעל (בשכונת מקור ברוך) לתלמוד תורה בעל אופי חרדי, המשיך בית הכנסת לפעול כסדרו ולשרת את תושבי השכונה, עד שסגר את שעריו לפני שנים אחדות עם היעלמותם הסופית של המתפללים הוותיקים מנוף השכונה. בחמישים השנים הראשונות של פעילותו, כאשר שימש כבית כנסת חינוכי בחסותו של בית הספר הדתי-לאומי תחכמוני, יצר בית הכנסת לעצמו דמות ייחודית למדי, שדומה לה ניתן היה למצוא באותן שנים רק בשני בתי הכנסת החינוכיים האחרים שקורותיהם ייסקרו להלן.

בית הספר תחכמוני, בשמו המקורי "חדר תורה", הוקם בירושלים בשנת תרס"ט, בידי קבוצת אישים ששאפו להקנות לילדיהם חינוך תורני מסורתי, תוך שימוש בשיטות הוראה מודרניות, בשפה העברית, ותוך שילוב לימודים כלליים ולימודי העשרה. לאחר שנתיים ראשונות קשות במיוחד, הוקם ועד מיוחד שפעל לביסוסו של בית הספר, מינה את הד"ר יהודה מהרש"ק למנהל, והתקשר עם החברה היהודית-גרמנית הפילנתרופית "עזרה", שקיימה רשת חינוכית ענפה בארץ-ישראל באותן שנים וסייעה לא מעט באחזקתו בשנותיו הראשונות.³² באותה שנה, תרע"א, צורף גם מרדכי צבי אילן כמורה בבית הספר, ותוך שנים אחדות היה למנהל, משרה שבה החזיק במשך ארבעים ושלוש שנים.³³ לאחר כארבע שנים של שיתוף פעולה, נפרדו דרכיו של בית הספר מחברת "עזרה" על רקע "מלחמת השפות" ב-1913 בירושלים ובארץ ישראל כולה, שהסתיימה בניצחונה של העברית על הגרמנית. לאחר הפרדה ניסתה "עזרה" להמשיך ולהפעיל מוסד חינוכי מקביל בשם "חדר תורה" (שנסגר עד מהרה מחוסר תלמידים), בעוד התלמידים והמורים שפרשו מחסותה הקימו מוסד-המשך חדש בשם "חדר תורה-תחכמוני", שהיה לשמו הרשמי של בית הספר עד סגירתו.

31 נוסח ראשון של חלק זה של המאמר, המתייחס לבית הכנסת "אהל שם לתלמידים", פורסם (בשינויים שונים) תחת השם "מפי עוללים ויונקים: קורות בית הספר החינוכי 'אהל שם לתלמידים' בבית הספר 'תחכמוני' בירושלים", דרך אגדה ט (תשס"ז), עמ' 99-116.

32 על חברת עזרה, אופייה ופעילותה ראו למשל: מ' רנות, חברת העזרה היהודי-גרמנית ביצירה ובמאבק: פרק בתולדות החינוך העברי בארץ ישראל ובתולדות יהדות גרמניה, ירושלים תשל"ב; י' פרידמן, "חברת עזרה, משרד החוץ הגרמני והפולמוס עם הציונים", קתדרה 20 (תשמ"א), עמ' 97-122.

33 על תולדותיו של בית הספר תחכמוני טרם פורסם מחקר מקיף ומשמעותי. פרטים שונים על אודותיו מצויים בספרי הזיכרון למנהלו הוותיק של בית הספר, מרדכי צבי אילן, ולאחיו אריה אילן שהחליפו בתפקידו (שדה אילן: ספר זכרון לר' מרדכי צבי אילן, ירושלים תשי"ט; ע"צ מלמד (עורך), שדה אילן ב: ספר זכרון לאריה אילן ז"ל, ירושלים תשכ"ח) (להלן שדה אילן). תעודות רבות על בית הספר וקורותיו ניתן למצוא כיום בארכיון ההיסטורי בעיריית ירושלים, מכלים 1551-1553 (להלן ארכיון ירושלים).

בשנת תרע"ו נמנו בבית הספר החדש שישים ושימונה תלמידים (מהם ארבעה עשר ספרדים), שחולקו לארבע כיתות.³⁴ בשנים הראשונות לפעילותו שכן בית הספר במעונות שהתחלפו בתדירות גבוהה, ורק בשנת 1921 עבר לפעול במשך שמונה שנים ברציפות בבניין ברחוב החבשים במרכז ירושלים. בינתיים הצטרף בית הספר לרשימת מוסדות החינוך שנתמכו על ידי ההנהלה הציונית, ומספר התלמידים בו בשנת 1918 עלה ל-140. שמונה שנים מאוחר יותר, בשנת תרפ"ט, עבר בית הספר למעון הקבע שלו, בשכונת מקור ברוך, ושם פעל עד לסגירתו.³⁵

כאמור, מנהלו של בית הספר מאז מלחמת העולם הראשונה, ומי שהקים גם את בית הכנסת הצמוד אליו, היה הרב מרדכי צבי אילן. אילן נולד בשנת תרמ"ב בעיר בריסק ובצעירותו למד תורה בעיקר מפי הרב חיים סולובייצ'יק. בהמשך למד תקופות שונות גם בשיבות טלז וסלבודקה. עם הגיעו לגיל הגיוס לצבא הרוסי ניסה לברוח מן האזור, אולם נתפס ונכלא לזמן קצר. בהמשך הצליח לברוח מרוסיה, ועלה לירושלים בשנת תרס"ה. בירושלים למד שנים אחדות בשיבת "תורת חיים", והוסמך לרבנות בידי ראשי הישיבה. ואולם הוא סירב לקבל על עצמו עול רבנות שהוצע לו במקומות שונים ובשנת תרע"א החל ללמד תלמוד בבית המדרש לרבנים של חברת "עזרה" בעיר, וכן ב"חדר תורה". שלוש שנים מאוחר יותר נתמנה למנהלו של המוסד, והחזיק בתפקיד זה עד סמוך לפטירתו.³⁶ לא הרבה ידוע על ההחלטה להקים את בית הכנסת בסמוך לבית הספר ועל שנותיו הראשונות. גם הפרטים הידועים פזורים בקטעי זיכרונות אחדים שכתב ככל הנראה אילן עצמו, והמצויים בארכיון המקיף של בית הספר, השמור כיום בארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים.³⁷ הקמת בית הכנסת התרחשה ככל הנראה לאחר מלחמת העולם הראשונה, בסמוך לכניסת בית הספר למשכנו הזמני ברחוב החבשים, שבו פעל בשנים תרפ"א-תרפ"ט. כבר מראשיתו נבדל בית הכנסת מבתי הכנסת האשכנזים האחרים בעיר, מאחר שהתפילות נערכו בו בהברה ספרדית, לנוחותם של חלק גדול מן התלמידים, וכן של חלק מן הציבור הרחב שנמשך למקום. היה זה אחד מבתי הכנסת האשכנזיים הראשונים שבו התפללו בהברה ספרדית. לבחירה זו הייתה משמעות אידאולוגית, באשר ההברה הספרדית הלכה וכבשה לעצמה באותן שנים מעמד כמעט הגמוני בקרב היישוב היהודי

34 ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל ב, ירושלים תש"ן, עמ' 78.

35 לפרטים מעטים נוספים על תולדות בית הספר ועל המבנה שבו פעל ראו: מ' להב וא' חביבי, לקורות בית הספר תחכמוני, ירושלים: לקט מאמרים, ירושלים, עמ' 48-51. ראו גם: ר' גפני, נוסח ירושלים, עדות ובתי כנסת במרכז ירושלים, ירושלים תשע"ב, עמ' 326-339 (להלן גפני, נוסח ירושלים).

36 ש' אריאל, "לתולדותיו", בתוך: שדה אילן עמ' 9-13.

37 המסמכים הנוגעים לבית הכנסת עצמו מצויים בארכיון ירושלים, בעיקר במכילים 1551 (תיק מס' 96) ו-1553 (תיק 116).

החדש בארץ ישראל, והשימוש בה (כפי שיתואר בהמשך הדברים) היה מעין הצהרה על השתייכותו של בית הספר לזרם הלאומי.³⁸

בית הכנסת קנה לו עד מהרה מעמד מרכזי ביישוב החדש הירושלמי, ובין מתפלליו בראשיתו ניתן למנות את נשיא קק"ל והמנהיג הציוני מנחם אוסישקין; איש החינוך ומייסד בית המדרש למורים דוד ילין; הסופר והפובליציסט מרדכי בן הלל הכהן, שופט בית המשפט העליון גד פרומקין ועוד. באחת ההזדמנויות התפלל במקום גם הנציב העליון היהודי הבריטי, הרברט סמואל.³⁹ בחגים ובימי הנוראים עלה מאוד מספר המתפללים במקום, ולפיכך נדרה התפילה לפחות בהזדמנות אחת לאולם גדול בבית הספר למל שבשכונת זיכרון משה הסמוכה.⁴⁰

לאחר הקמת בית הכנסת ישרון, שמשכן הקבע שלו נבנה מאוחר יותר בשולי שכונת רחביה, המשיך בית הכנסת שליד בית ספר תחכמוני לשרת בעיקר את בני היישוב הדתי החדש שהתגוררו בצפון העיר. במובנים רבים פעל בית הכנסת במקביל לישרון, שלימים הפך לאחר מבתי הכנסת הבולטים ביותר בירושלים, ובמידת מסוימת בארץ ישראל כולה.⁴¹ מאז ייסד את בית הכנסת, ראה בו אילן חשיבות רבה מבחינה תרבותית, חברתית ובייחוד חינוכית, ובמהלך השנים נהג להתייחס אליו כחלק בלתי נפרד מבית הספר שבראשו עמד. כך למשל, כאשר החליט לאסוף כספים על מנת לרכוש מעון של קבע למוסד כולו, פירט בפני התורמים הפוטנציאליים ("הורי התלמידים, יודעיו ומכריו") את חלקיו של המוסד המהווים חטיבה חינוכית אחת:

באסיפת ההורים השנתית שנתקיימה בביה"ס ב"ב בכסלו דנ"א, הוטל על הורי ביה"ס ויודעיו, חובת כבוד להניח את הייסוד לבניין הבית אשר ישמש בית ספר, בית כנסת לתלמידים וגן ילדים תחכמוני [...] חובת היום היא: השתתפות בחברת הבניין לביה"ס, בית הכנסת וגן הילדים תחכמוני, והיום לעשותה!⁴²

38 כאשר הוקם בית הכנסת ישרון, שנים אחדות מאוחר יותר, התגאו מייסדיו בהחלטתם להתפלל בהברה ספרדית ארץ ישראלית. ואולם, ככל הנראה היו בתי כנסת אחדים שבהם נעשה הדבר כבר לפניו. על כך ראו בהרחבה גפני, בתי תפילה ולאום.

39 (ללא מחבר) ככל הנראה מרדכי אילן עצמו), 'לתולדות בית הכנסת תחכמוני', ארכיון בית הספר תחכמוני, ארכיון ירושלים, מכל' 1553, תיק 116.

40 כרזת הזמנה לתפילות הימים הנוראים (ללא תאריך), מתוך: 'קלוגר, מן המקור, ה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 187.

41 על בית הכנסת ישרון ואופיו הייחודי ראו למשל: מ' ששר (עורך), ספר ישרון: ששים שנה להסתדרות ישרון, ירושלים תשמ"ג (להלן ששר, ספר ישרון); א' בנמלך (עורך), טורי ישרון: גליון חגיגי ומיוחד במלאת שמונים שנה להסתדרות ישרון תרפ"ד-תשס"ד, ירושלים תשס"ד (להלן בנמלך, טורי ישרון); גפני, מקדש מעט: בתי כנסת מוכרים ונסתרים בירושלים, ירושלים תשס"ד, עמ' 70-82 (להלן גפני, מקדש מעט).

42 מכתב מ' אילן וה' סלומון להורי בית הספר יודעיו ומכריו (ללא תאריך), ארכיון היסטורי ירושלים (לעיל, הערה 34).

יחד עם דמותו החינוכית המובהקת, התנהל בית הכנסת כל השנים גם כבית כנסת קהילתי רגיל, ששירת ציבורים שלא היו מקושרים למוסד החינוכי. עם מעברו של בית הספר כולו לשכונת מקור ברוך, עבר עמו גם בית הכנסת, והמשיך לפעול באחד משני הבניינים שנרכשו על ידי הנהלת בית הספר למטרות השונות.

תפקידו החינוכיים של בית הכנסת נגזרו מטבע הדברים ממטרותיו ומדמותו החינוכית של בית הספר כולו, שבמסגרתו שאף אילן לאחד ולמזג בין ערכי המסורת והלאומיות, לימודי הקודש וההשכלה הרחבה. וכך, בשנת תרצ"ד, כאשר נחנך בית הכנסת מחדש בידי הנהלת בית הספר, כתבו חברי ועד בית הכנסת את הדברים הבאים:

ההורים והמורים מצווים להנחיל לדור ההולך וגדל את הערכים שנתקדשו באומה ולהכשיר את הבנים שיהיו ממשיכי יצירת אבות. תעודה זו אחראית וקשה בכל דור, ומכל שכן ברור זה של התנערו ותחיה, עת האסף בארץ אבות המונים שנעקרו ונתלשו ממקומם ונעשו מחוסרי סגנון וצורה [...] מחובתנו לרומם את הנער מעל חיי החולין, לפיכך עלינו להכשיר את התנאים למען יוכל ליצור לעצמו שעות של דבקות ועליית נשמה, שעות של המיית נפש ורטט של קדושה.⁴³

תפיסה חינוכית זו הובילה להענקת חשיבות מרובה גם לבית הכנסת הבית ספרי, המצוי תמיד בצמוד לכיתות הלימוד, ומכיל בתוכו חלק מאותן הפעילויות האמורות למשוך את תלמידי בית הספר אל "עולם הקדושה", במקביל לעולם הלימודים הסדיר. בבית הכנסת התפללו רבים מן התלמידים מדי בוקר תפילת שחרית, והם הוזמנו (אם גם לא חויבו) על ידי מנהל בית הספר ומוריו להשתתף גם בתפילות השבת בבית הכנסת, על מנת לחבר באופן מלא בין מערכת החינוך הסדירה בבית הספר לבין התכנים והערכים שאליהם הם נחשפים בשבתות ובחגים שעה שהם מצויים במסגרת המשפחתית. כדי למשוך את לבם של התלמידים לעולם התפילה ולבית הכנסת, הוקמה כבר בראשית שנות העשרים מקהלת ילדים. פרט להופעות בפני התלמידים והוריהם הופיעה המקהלה בתפילות השבת בבית הכנסת כמעט מדי שבוע, ובחגים ובמועדים דרך קבע. חלק מן התלמידים, בעלי הקולות הערבים יותר, נבחרו לשמש גם כחזנים בבית הכנסת, בעיקר בקבלת שבת. כמה מבוגרי בית הספר שילבו לימים בזיכרונותיהם פרקים על הנעשה בבית הכנסת המוסדי ועל מקומם של הילדים בו.⁴⁴

חשיבותו של בית הכנסת במערך החינוכי המוסדי מצאה את ביטוייה גם בהקצבה הכספית שבה זכה. במקהלת הילדים הבית ספרית שהופיעה בבית הכנסת, למשל, הושקעו משאבים רבים. בשנים הראשונות ניהל את המקהלה ככל הנראה החזן וחוקר המוזיקה היהודית אברהם צבי אידלסון, שותפו של ר' שלמה זלמן ריבלין בהקמת מקהלת ומכון

43 אהל שם לתלמידים ע"ש חיים נחמן ביאליק, ירושלים תרצ"ד, עמ' 5 (להלן אהל שם לתלמידים).

44 ראו למשל: י' אורלנד, סמטת החבשים – מקאמאה ירושלמית, ירושלים 1986, עמ' 26-27; בן שזר, ילד שובב ירושלים, תל אביב תשמ"ו, עמ' 82-83.

"שירת ישראל" בירושלים, ותקופה מסוימת שימש כמנהלה גם ריבלין עצמו.⁴⁵ בשנות השלושים מונה לתפקיד שמואל ריבלין, בנו של שלמה זלמן ריבלין, ואולם לאחר שנים אחדות הודיע למנהל בית הספר כי אין ביכולתו להמשיך בתפקידו:

עם כל חביבתי אליכם, עם כל רצוני החזק לעזור בהתקדמות ושכלול מקהלתכם – פקע בי כח הסבלנות [...] אין בכוחי להמשיך בתנאים של עד כה [...] אינני יכול להמשיך בפחות מהתנאים האלה: א. לפחות לירא אחת לחודש שתשולם לי ביום קבוע בכל חודש (מלבד עבודת ימים נוראים) [...] ב. תקציב מיוחד של 3-4 שילינגים לשבת מברכין, בעד נערים אחרים מ'שירת ישראל' המפותחים יותר [...] ג. בזמן שנחוץ ללמד את הילדים דברים בשני קולות, לפעמים דרוש מורה עוזר מפני שקשה ללמד שני קולות בשעור אחד.⁴⁶

ואכן, לנוכח חשיבותה של הפעילות החינוכית בבית הכנסת, בתגובה לפנייתו נענה ריבלין כי ההקצבה הכספית למקהלה תוגדל, ובלבד שימשיך לנהלה ולהכשיר את התלמידים לתפילה וחזנות.⁴⁷

העובדה שבית הכנסת פעל גם כבית כנסת שכונתי רגיל, ולא שירת רק את התלמידים ומוריהם, הביאה מטבע הדברים גם לחיכוכים שונים. כך למשל, במכתבו של אחד ההורים לאילן, מחה הלה על כך שתלמידי בית הספר הבאים לבית הכנסת בשבתות ובחגים אינם זוכים ליחס הראוי והמכובד המגיע להם בהדגישו את מטרותיו החינוכיות של בית הספר, העומדות בבסיס הקמתו:

עיקר היסוד של בית הכנסת על יד בית הספר הלא הוא לחנך ולגדל את הילדים על פי הטרדיצייה היהודית, לקרבם ולחבב עליהם את התפילה באמצעות בית כנסת נקי, יפה ומסודר ובמקהלה נעימה. נדמה כי בכדי להגשים את המטרה צריכים היו להקדיש את המקומות הדרושים, ודווקא בשורות הראשונות של הספסלים, בשביל התלמידים, ובמקומות הנשארים אפשר להרשות גם לגדולים להשתמש בהם. מלבד זה נחוץ היה לנהל תעמולה מיוחדת בין תלמידי בית הספר שיבקרו בשבתות את בית הכנסת [...] ברם, לצערנו הגדול אנו רואים אחרת לגמרי. העקר נעשה לתפל והתפל לעקר. מעט הילדים הבאים לביל שבת לבית הכנסת [...] באים אחר כך הגדולים בשנים ובגופם ומגרשים את הילדים הרכים מעל מקומותיהם [...] אני יודע מוצקה שילדים חדלו לבקר בזמן האחרון את בית הכנסת באמרם שאין להם בו מקום והצדק אתם. גם בני

45 על מכון ומקהלת שירת ישראל בירושלים, כמו גם בית הכנסת שבמסגרתו פעלה ודמותו של ריבלין, ראו למשל: ר' גפני, "חינוך, תפילה ודרשנות: על מפעליו החינוכיים של ש"ז ריבלין בירושלים", י' רוזנסון ו' ריבלין (עורכים), תלמידי הגר"א בארץ ישראל: היסטוריה, הגות, ריאליה, ירושלים תשע"א, עמ' 73-86; גפני, נוסח ירושלים, עמ' 312-321.

46 מכתב ש' ריבלין למ' אילן וח' ניימן, ר"ח אדר א' תרצ"ה, הארכיון ההיסטורי עיריית ירושלים, מכל 1553 תיק 116.

47 שם.

מקהלת הילדים בבית הכנסת אהל שם בבית הספר תחכמוני.
משמאל: החזן הראשי, מנחם מנדל טירנובר (באדיבות אריה
גילאי).

הודיע לי אתמול שיותר לא ילך לבית הכנס מהטעם האמור. [...] אני רוצה לקוות [...] כי התלמידים ירגישו עצמם בבית הכנסת כמו על ספסלי בית הספר ושבת הכנסת הוא שלהם ובשבילם, ולא שיהיו בו כאורחים לא קרואים.⁴⁸

דומה שלמרות תיאור הדברים במכתב זה, על פי רוב קיבלו התלמידים במקום את היחס הראוי, ומנהל המוסד, שהיה אף הוא מתושבי שכונת מקור ברוך, השכיל לתמרן בין מחויבותו לתלמידים בבית הספר לבין המחויבות לבני השכונה המתפללים בבית הכנסת בשבתות ובחגים.

כאמור, בשנת תרפ"ט (1929) עבר בית הספר לפעול בשני מבנים שנרכשו למטרה זו בשכונת מקור ברוך בצפון מערב ירושלים. עם המעבר הוקדש לבית הכנסת אחד מן החדרים הגדולים יותר במקום. ארבע שנים מאוחר יותר נחנך מעונו הרשמי והקבוע של

48 מכתב "אב לתלמידו" למ' אילן, 8 במרץ 1936, שם.

בית הכנסת באולם גדול שהוכשר לצורך כך בקומה הראשונה של אחד משני הבניינים. עם חנוכתו המחודשת של בית הכנסת הוחלט לקרוא לו בשם חדש וייחודי, בעל הקשר תרבותי רחב, שאותו הגה במקור המשורר חיים נחמן ביאליק. בין פעולותיו התרבותיות הנודעות של ביאליק בתל אביב הייתה הקמתו של מוסד "עונג שבת", שנערך באולם "אהל שם" כמשכן לתרבות רוחנית יהודית. אחת ממטרותיו של המוסד הייתה ליצור "תרבות שבת" יהודית וייחודית גם לציבור שאינו מבקר בבית הכנסת דרך קבע. במוסד זה נערכו בשנותיו הראשונות הרצאות ודיונים שונים, על ערכים, תרבות, ספרות ונושאים אחרים.⁴⁹ הדגשתו החוזרת ונשנית של ביאליק את חשיבותה של השבת לעם היהודי, הביאה את ועד בית הכנסת ואת מנהליו לקרוא לבית הכנסת המחודש בבית הספר תחכמוני על שמו של ביאליק, אם גם לא באופן ישיר, ולכנותו מאותה העת "אהל שם לתלמידים". באופן זה ביקשו לבטא את הרעיון שבית כנסת זה אף הוא שותף למאבק ולניסיון ליצור ולבצר את תרבות השבת היהודית לגווניה השונים, ולהתאימה לכל גיל. לרגל חנוכתו של "אהל שם לתלמידים" הופקה חוברת ברכות מיוחדת, ובהקדמה הביא ועד בית הכנסת את דבריו של ביאליק עצמו בנושא השבת:

מכל הכלים האלה אני חושב את השבת לכלי הכלים, לשיר השירים, כי בה התרכז הכל: תכן לאומי אנושי, קוסמי, מוסרי סוציאלי. השבת היא צמת הגידים והלוז של השדרה. מן השבת נוציא את כל ההווי שלנו. זה יהיה הסמל, בה בשבת, נתרכזו התפילה, התלבושת, המאכלים והשמחות, זהו הטבור של צורת ההווי.

בהתאם לחזונו של ביאליק, נאמר בדברי הברכה של הוועד, כי "הרעיון יצא כבר מעולם האצילות ועבר לעולם העשייה. ההתחלה נעשתה והנצנים נראו. קבלת שבת נערכת לתלמידים בבית הכנסת שע"י בית הספר והיא כולה מלווה שירה ויש בה מן ההוד והתפארה. השבת [...] עשויה לשמש מוצא ומנוף לפעולה ולעידון נפש הנער וזכוכה".⁵⁰ השבת שנבחרה לחנוכתו של "אהל שם לתלמידים" הוקדשה אף היא במרביתה למורשתו של ביאליק. התלמידים כולם הוזמנו להשתתף באירועים השונים, ובכל התפילות שימשו תלמידי בית הספר כחזנים וכמקהלה מלווה. לאחר תפילות הבוקר נערכה במקום הרצאה על חיים נחמן ביאליק, ובשבת אחר הצהריים הוזמנו התלמידים פעם נוספת, הפעם ל"עונג שבת", שיוחד אף הוא למשורר ולמורשתו. גם במוצאי שבת נערך ערב של הקראה ודקלום מתוך יצירתו של ביאליק, בין השאר של השיר המתבקש במוסד חינוכי – "המתמיד".

49 על מפעלו זה של ביאליק ראו בעיקר: ש' אבנרי, "איך חישמל 'עונג שבת' של ביאליק את היישוב? תרפ"ז-תשס"ז: שמונים שנה ל'מפעלו השלישי' של המשורר הלאומי", מים מדליו 18 (תשסז), עמ' 357-370. ראו גם: א' הולצמן, חיים נחמן ביאליק, ירושלים תשס"ט, עמ' 202-203. על משמעותו של ביאליק בתרבות הילדים העברית בתקופה זו, ראו: י' דר, קנון בכמה קולות, ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930-1950, ירושלים תשע"ד, עמ' 78-115.

50 אהל שם לתלמידים, עמ' 6.

לטקס חנוכת בית הכנסת המחודש הוזמו בין השאר אורח הכבוד ונשיא הסדרות המורים, דוד ילין, וכן נשיא הקרן הקיימת מנחם אוסישקין, השופט העליון גר פרומקין, ראש ועד הקהילה חיים סלומון, פרופ' יוסף קלוזנר, ד"ר יהודה לייב מאגנס נשיא האוניברסיטה העברית, החזן שלמה זלמן ריבלין ורבים נוספים.⁵¹ בחוברת החגיגית שהופקה לכבוד האירוע, הודפסו ברכותיהם של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב האשכנזי הראשי של ארץ-ישראל, דוד ילין, אברהם אלמאליח, ורבנים נוספים. בברכתו פירט ילין את התרשמותו הרבה, מן המקום ומן התלמידים כאחד:

בחרדת קודש ובחם רגש השתתפתי בתפילת קבלת שבת המלכה של ילדי בית הספר תחכמוני. כתפילת כרובי חן ושרפי טהר העומדים ממעל לשכינה ומקיפים אותה ושרים לה המנון תפילתה כן נדמתה תפילה זו לעיני, וכמוקסם ישבתי כל הזמן להתפעלותי [...]. דבר גדול הוא סדור תפילת נוער בבית אולפנא שלו. הילד נמצא בתוך חוגו וסביבתו, אינו נגרר אחרי הגדולים ונטפל להם, אין מביטים עליו כעל מפריע ההרמוניה.

בהמשך, מתפעם ילין גם מן השילוב הייחודי בין נעימות מזרחיות ומערביות בבית הכנסת: "והנגינות המזרחיות המתמזגות עם המערביות מזיגה נהדרה הן כנעם שיח סוד שרפי קדש, והילד מביאן גם הביתה".⁵²

הרב קוק הדגיש בברכתו את המושג "חנוך לנער על פי דרכו", שמנהל בית הספר תחכמוני עומד בו בכבוד, וסיים בפסוק המתאים ביותר לפעילותם של התלמידים בבית הכנסת: "מפי עוללים ויונקים יסד עוז".⁵³

לאחר ייסודו המחודש של בית הכנסת גדל מספר המתפללים הקבועים שפקדו אותו מדי שבת, ובימים הנוראים הגיע מספר המתפללים לכמה מאות. המימון לפעילותו השוטפת של בית הכנסת ולהפעלתו ניתן הן מבית הספר עצמו והן מתרומות שונות של מתפללים ונדבנים מן הארץ ומחוץ לארץ, שחלקן גויסו על ידי עמנואל ילין, בנו של דוד ילין ומחברי ועד בית הכנסת.⁵⁴ רבים מן התורמים הונצחו על גבי לוחות זיכרון והקדשה שעיתרו את קירות בית הכנסת, ובראשם הוזכר שמו של הנדיב הירושלמי חיים אהרן ולירו, שתרגם אף הוא להקמת משכן הקבע.

בראשית שנות הארבעים, לרגל מלאת 25 שנים לסימומו של המחזור הראשון בבית הספר, ולרגל חגיגות יובל השישים של מנהלו הוותיק מרדכי צבי אילן, הוחלט על

51 מסמכים שונים, ארכיון ירושלים, לעיל הערה 37.

52 אהל שם לתלמידים, עמ' 12.

53 שם, עמ' 7-8.

54 מסמכים שונים, ארכיון ירושלים. מעניין לציין כי בשנת 1936, לאחר הירצחו של אבינועם ילין על ידי פורעים ערבים, הקים אחיו, עמנואל ילין, בית כנסת לזכרו בבית הספר למל, בשם "היכל אבינועם" (על בית כנסת זה ראו גפני, נוסח ירושלים, עמ' 176-183). ועד בית הכנסת "אהל שם לתלמידים" הפציר בעמנואל ילין להמשיך ולכהן כחבר הוועד גם לאחר הקמתו של בית הכנסת החדש.

ראשיתו של "מפעל היוכל" שמטרתו לבנות מבנה חדש במתחם בית הספר שיכיל אולם אירועים של 1500 מקומות ישיבה, ספרייה רחבת ידיים ומועדון לתלמידים. מבנה זה אמור היה להשלים את פעילותו הרוחנית והתרבותית של בית הכנסת החינוכי המקומי, ולפיכך התכנון היה כי אף הוא ישא את אותו השם. ואולם, למרות ניסיונות שונים לגיוס הכספים הנדרשים לתכנית השאפתנית, התכנית לא יצאה אל הפועל ובית הכנסת נותר יחיד, במובן זה.

פרט לתפקידו החינוכי והקהילתי הפך בית הכנסת אהל שם לתלמידים גם לאחד ממרכזיה הבולטים ביותר של ההתרחשויות התרבותיות סביב עולם החזנות הירושלמית במחצית הראשונה של המאה העשרים. בירושלים, שבה כמעט לא הועסקו חזנים מקצועיים עד ראשית המאה העשרים, החל עולם החזנות המקצועית מתפתח במהירות מראשית תקופת המנדט, והעובדה שבית הכנסת שפעל בבית הספר תחכמוני עשה מאמצים רבים להתנהל כבית כנסת מודרני, נקי ומסודר, שבו מתנהלת התפילה בהברה ספרדית, נוסף על הקמת מקהלת התלמידים ופיתוח החזנים הצעירים, הפכה אותו באופן טבעי לאחד ממרכזיו של עולם זה. וכך, במהלך השנים משך אליו בית הכנסת לא אחת חזנים ידועי שם. את המקהלה המקומית ניהלו כאמור בתקופות שונות אידלסון, שלמה זלמן ושמואל ריבלין, ובשנות החמישים ניהל אותה נפתלי צבי טלמון (מונוז), שהיה עצמו תלמיד בית הספר בצעירותו וניהל מאוחר יותר גם את המקהלה שפעלה בבית הכנסת שבבניין "היכל שלמה". כחזנים קבועים שימשו במקום אריה לייב לרר (בשנים תרצ"ד-תשי"ב) ומנחם מנדל טירנובר, שאף הונצח על לוח זיכרון בבית הכנסת. בתקופת המנדט היה זה אחד מבתי הכנסת היחידים שבו פעלה מקהלה קבועה, ועובדה זו כשלעצמה הקנתה לו חשיבות רבה מאד בעיני חובבי עולם החזנות והזמר היהודי בעיר.

במשך עשרות שנים הקפידו מנהלי בית הכנסת להפעילו גם כבית כנסת קהילתי-מקומי, שאליו הגיעו בעיקר תושבים מאזור שכונת מקור ברוך הסובבת את בנייני בית הספר. באזור מקור ברוך דרו בתקופת המנדט זו לצד זו אוכלוסיות דתיות וחילוניות, ציוניות וכאלו שזוהו עם היישוב הישן, ובבית הכנסת, כמו בבית הספר עצמו, נמצא מקום כמעט לכולם. במקביל לפעילותו כמקום תפילה, הוקמו במסגרתו גם כמה "חברות" קטנות, שאיגדו בתוכם מתפללים שונים שעסקו בלימוד תורה ובפעילויות נוספות: "חברת ש"ס"; "חברת משניות"; "חברת תורה אור" (שככל הנראה עסקה בלימוד חמישה חומשי תורה); ו"חוג מקורות", שחבריו עסקו בעיקר בלימוד בספרי הפילוסופיה והקבלה היהודיים מדי שבת בשבתו.⁵⁵

בחלוף השנים השתנה לבלי הכר אופייה של שכונת מקור ברוך, ואזור צפון ירושלים כולו הפך לחלק בלתי נפרד מן השכונות החרדיות המובהקות. תהליך זה, שנסתיים אמנם רק בשלהי המאה העשרים, הורגש היטב כבר לפני כמה עשרות שנים, ובית הספר מצא

55 (ללא מחבר), לתולדות בית הכנסת תחכמוני, ארכיון היסטורי עיריית ירושלים, מכל 1553, תיק 116.

עצמו כבר בשנות השישים מאבד חלק ניכר מתלמידיו לטובת שכונות ומוסדות אחרים. בשלהי שנות השישים נסגר בית הספר, ובעשרות השנים האחרונות הוא משמש כתלמוד תורה חרדי. ואולם דווקא בית הכנסת הצמוד לו, שלאחר פטירתו של מרדכי צבי אילן בשנת תשי"ז הוסב שמו ל"אהל מרדכי", המשיך לתפקד כסדרו עשרות שנים נוספות, כאשר חלק גדול מציבור המתפללים היו תושבים שהמשיכו להתגורר בשכונה למרות השינויים הדרמטיים שהתחוללו בה. ואולם, אוכלוסיית בית הכנסת הוותיקה הצטמצמה בהדרגה, ולפני שנים אחדות הוא נסגר ובמקום החלה לפעול ישיבה חרדית, שיש להניח שלא תותיר רבות ממראהו המקורי ומעוטוריו הפנימיים.

בין הברה אשכנזית להברה ספרדית: בית הכנסת בבית הספר תחכמוני ביפו ובתל אביב

בית כנסת חינוכי נוסף, בעל מספר מאפיינים דומים, היה זה שהוקם בסמיכות זמן למקבילו הירושלמי במסגרת בית הספר תחכמוני ביפו, ולאחר מכן בתל אביב (למרות הזהות בשם בית הספר, לא היו שני המוסדות קשורים זה לזה באופן זה או אחר). עם זאת, בהשוואה למידע הרב המצוי בידינו על הקמתו והפעלתו של "אהל שם לתלמידים" בירושלים, הרי שהמידע על ייסודו ופעילותו של בית הכנסת בבית הספר היפואי מועט בהרבה, ודומה שהמוסד עודו ממתין למחקר סדור שיוקדש לו.

בית הספר תחכמוני היפואי נוסד במקור בשם "חדר אחווה" בשנת 1905 בידי כמה מיוצאי אגודת החברים "אחווה", שהוקמה בירושלים בידי קבוצת צעירים בשנת 1895, ושמטרתה הייתה לעסוק בסיוע הדדי, כלכלי וחברתי, לבני האגודה. האגודה, שפעלה גם ביפו, ביקשה להקים בעיר מוסד שיהווה משקל נגד למסגרות החינוך האחרות – דתיות וחילוניות כאחד – שפעלו בעיר באותה העת. כמו במוסדות אחרים, גם במקרה זה הייתה סוגיית השפה שבה יתנהלו הלימודים משמעותית מאוד בעיני מייסדיו ומנהליו של המוסד הצעיר. בתחילה אמנם נהג בבית הספר דיבור רק ביידיש, אך בתוך שנים אחדות עברה שפת ההוראה והלימוד לעברית, תחילה בהברה אשכנזית ולאחר מכן בהברה ספרדית.⁵⁶ ב-1907 שונה שמו של המוסד ל"תחכמוני" והוא נוהל בשנה הראשונה בידי ד"ר יוסף זליגר, שעלה לשם כך מפולין.⁵⁷ זליגר, יותר מכל אדם אחר שהיה קשור למוסד, היה

56 על הקמתו ואופיו של בית הספר תחכמוני ביפו ראו בעיקר: י' ברנד, לידתו וצמיחתו של חינוך המזרחי (1902-1925), עבודה לקבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1995; הנ"ל, "ייסוד 'תחכמוני' ביפו: בית הספר הלאומי-דתית הראשון", ש' רז (עורך), קובץ הציונות הדתית (מאה שנות חינוך ציוני דתי), ירושלים תשס"ז, עמ' 45-60 (להלן ברנד, תחכמוני ביפו); וראו בהרחבה גם: א"א כהנא, פרשה מקורות היישוב, תל אביב תשי"ח (להלן כהנא, פרשה).

57 יוסף זליגר (1872-1919) נולד בגליציה ובצעירותו למד הן ביישובות ובמוסדות חינוך יהודיים והן באוניברסיטה בברן. במהלך חייו עסק במגוון תחומים של פעילות ציבורית, ובייחוד בהקמה, החזקה וניהול מוסדות חינוך לאומיים בכמה ערים באירופה. ראו: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, תל אביב תשכ"ג, עמ' 690; ל' זליגר (עורכת), כתבי הרב ד"ר יוסף זליגר, ירושלים

זה שהדגיש מאוד את חשיבות הוראת העברית בבית הספר, וכמו מחליפו בתפקיד נחמן שלזינגר, שאף להשריש את האווירה העברית והלאומית גם בבית הכנסת המוסדי, שהפך עד מהרה למקום מפגש למשכילי יפו הדתיים.

בית הכנסת המוסדי הוקם בידי זליגר ככל הנראה זמן קצר לאחר עלייתו ארצה, וכמו מקבילו הירושלמי פעל בשבתות ובימי חול כאחד. בימות החול התפללו במקום התלמידים ומוריהם, ובשבתות ובחגים גם חלק מהוריהם. לצידם התפללו בבית הכנסת כבר מראשיתו עשרות תושבים נוספים מיפו, שהאווירה העברית והלאומית הייחודית שהתפתחה בו, התאימה לעמדותיהם האידאולוגיות והדתיות. בתחילה התנהלה התפילה בבית הכנסת – בהתאם להעדפתו הנחרצת של זליגר עצמו – דווקא בהברה האשכנזית המסורתית. זאת, בשונה מכלל מערכת הלימודים בבית הספר שהתנהלה בהברה הספרדית, אך בדומה לנעשה בבתי כנסת רבים נוספים ביישוב העברי החדש בארץ ישראל.⁵⁸ את החלטתו כי התפילה במוסד תיערך דווקא בהברה האשכנזית נימק זליגר בקביעה כי "למבטא הספרדי אין תקנה עולמית מחמת סתירותיו הפנימיות, ושאר המבטאים כולם נכונים".⁵⁹

שנים אחדות מאוחר יותר השתנה המצב, וגם בבית הכנסת המוסדי עברו התלמידים להתפלל בהברה הספרדית. זאת, הן על מנת להפוך את בית הכנסת המוסדי – כמו את הנעשה בבית הספר כולו – לחלק אינטגרלי ממערך החינוך העברי המתחדש בארץ ישראל, והן על מנת להקל על תפילתם המשותפת של תלמידים ממוצא אשכנזי וספרדי שלמדו זה לצד זה. אופיו הלאומי המובהק של המהלך קיבל את ביטוי בעובדה שהוועד המנהל של בית הספר – שישב באותה העת בפרנקפורט – קיווה להשיג באמצעות המעבר להברה ספרדית (וממילא גם "לאומית" באופייה), תמיכה כספית מוגדלת מגופים ציוניים שונים, שיראו במהלך הישג ציוני חשוב.⁶⁰

אבל שלא כמו שקרה בבית הספר הירושלמי, שבו אומצה הברת התפילה הספרדית ללא בעיות של ממש, בבית הספר היפואי עוררה הבחירה בהברת תפילה ספרדית דיון ציבורי של ממש. חלק מהורי התלמידים התנגדו למעבר להברת תפילה ספרדית, בראש ובראשונה מסיבות הלכתיות אך אולי גם מחמת הסתייגותם מאופיו של המהלך וממשמעותו האידאולוגית. מסיבה זו פנו כמה מהם לקבל את תמיכתו של הרב קוק במאבקם, וזה ניסה להחתים את מנהל בית הספר, נחמן שלזינגר, על התחייבות לשמור על ההברה האשכנזית בבית הכנסת המוסדי.⁶¹ אלא שהמהלך כבר צבר תאוצה מספקת בחוגים שונים, ובעיקר בקרב אנשי ועד בית הספר, וכך הוכרזה למרות הכול ההברה הספרדית כהברת התפילה, והדבר הפך לאחד מסמליו הבולטים ביותר של בית הכנסת בשנותיו הראשונות.⁶²

תר"ץ (להלן כתבי הרב זליגר).

58 ש"ה וינגרטן, "נוסח אשכנז בהברה ספרדית", טורי ישרון מא (תשל"ד), עמ' 29–32.

59 כתבי הרב זליגר, עמ' קמב.

60 ברנד, תחכמוני ביפו, עמ' 166.

61 שם; כהנא, פרשה, עמ' 34.

62 על הסמליות שראו רבים בהברת התפילה הספרדית ובנוסח התפילה בבית הכנסת תחכמוני

העיונות האידאולוגי וההלכתי בבית הכנסת שפעל בבית הספר תחכמוני ביפו הביא לראשיתו של דיון ציבורי בנושא, מאחר שהחזיק מעמד שנים ארוכות והעמיד בפני בתי הכנסת האשכנזים האחרים ביפו (ולאחר מכן בתל אביב) דגם חדש, של בית כנסת אשכנזי שבו מתפללים כולם בהצלחה בהברה ספרדית. ואולם, למרות זאת המצב לא השתנה כה מהר במרבית בתי הכנסת האשכנזיים בארץ, בכלל זאת אלו של בני היישוב החדש, כפי שמלמד תיאורו הקולע של "יהואש" משנת 1917:

באשר ללשון עצמה, זו חצי צרה. אבל ההברה הספרדית... יהודי אדוק סיפר לי באנחה, שניסה כמה וכמה פעמים להתפלל בהברה הספרדית אבל לשונו דבקה אל חיכו ולא הבין את "פירוש המילות"... ומאז החליט שברחוב יהיה כמו ברחוב, אבל בבית הכנסת תנו לו את ההברה הישנה של שניפישוק!⁶³

פרט למאבק על הברת התפילה בבית הכנסת, לא הרבה ידוע על פרטי פעילותו השוטפת או על אופייה החינוכי המדויק. עם זאת, ידוע כי מאז הקמתו נודעה גם לדרשה התורנית השבועית משמעות בעיצוב התפילה במקום, וכי בשנה הראשונה היה זה זליגר עצמו שנהג לשאת את הדרשה.

בית הכנסת פעל במתכונתו החינוכית, כמוסד המסונף לבית הספר תחכמוני, כמה עשרות שנים. באמצע שנות העשרים עבר בית הספר כולו למבנה שהוקדש לו ברחוב ליליינבלום בתל אביב, ובית הכנסת שפעל במסגרתו קיבל אף הוא שם נפרד – "ישורון" (גם במקרה זה, ללא קשר לבית הכנסת בעל השם הזהה שהוקם בשנות העשרים בירושלים). בתל אביב המשיך בית הכנסת לפעול במתכונתו המקורית – כבית כנסת המיועד הן לתלמידי בית הספר והן לצרכים קהילתיים מקומיים – עד לראשית שנות השבעים וסגירת בית הספר. בעשרות השנים האחרונות פועלת בבניין בית הספר "אולפנית בני עקיבא תל אביב", ותלמידותיה עושות שימוש בבית הכנסת כאולם תפילה מוסדי. ואולם, מטבע הדברים, כמוסד חינוכי דתי לבנות, תפקידו של אולם התפילה שונה לחלוטין מתפקידו המקורי, וכיום לא נותר זכר לאופיו החינוכי הייחודי של בית הכנסת שפעל במקום.

חינוך ארץ ישראלי מוזיקלי: בית הכנסת בבית הספר ביל"ו בתל אביב

בית הכנסת החינוכי השלישי שיש להזכירו הוא בית הכנסת הגדול והמרשים שפעל בבית הספר ביל"ו בתל אביב, ואשר נוסד כעשרים שנה לאחר שני בתי הכנסת שנסקרו

בעשרות השנים הראשונות לקיומו, ראו: א' ליוואי, "בית הכנסת 'תחכמוני' בראשיתו", חוברת היובל לבית הכנסת תחכמוני, תל אביב תשי"ח, עמ' 6-7; א' פרנקל, "עיון תפילה ותלמוד תורה", שם, עמ' 11-13.

63 יהואש, "פון ניו יארק ביז רחובות און צוריק" א, ניו יורק 1917, עמ' 161 (על פי תרגומו של ב' הרשב, בתוך: ב' הרשב, "מסה על תחיית הלשון העברית", אלפיים 2 (1990), עמ' 9-54).

עד כה. מייסדו היה חיים מישורי (1884-1965), שאף ייסד וניהל את בית הספר כולו במשך כמה עשרות שנים.⁶⁴

בית הספר ביל"ו הוקם רשמית בשנת תרצ"ב, לאחר שבמשך כשש שנים פעל כסניף נפרד של בית הספר תחכמוני התל אביבי.⁶⁵ בתוך שנים אחדות התפתח בית הספר באופן מהיר וייחודי, כאשר קברניטיו – ובראשם מישורי עצמו – מקפידים להכניס לתכניות הלימודים שלו גם עיסוק בתכנים רחבים יותר, שבמרבית בתי הספר הדתיים לא עסקו בהם עד לאותה תקופה. אחת הפעולות הבולטות יותר של בית הספר הייתה ייסודו של בית כנסת צמוד אליו, שבו התפללו מדי יום כלל תלמידי המוסד במשותף, ובשבתות ובחגים רבים מהם ומבני משפחותיהם, גם אם הדבר לא נדרש באופן רשמי בידי הנהלת בית הספר. בבית הכנסת וסביבו עסקו התלמידים בלימוד רשמי וסדור של תפילה, קריאה בתורה, דקדוק ועמידה מול קהל, תכנים שנתפסו בדרך כלל כמצויים באחריותן של משפחות התלמידים ולא דווקא של מחנכיהם ומוריהם בבתי הספר.

הקמת בית הכנסת לתלמידים בתוך בית הספר ביל"ו, עוררה הדים שונים בתל אביב, שבה התפתח בלאו הכי בשנות השלושים והארבעים דיון ציבורי על האופן שבו יש לעצב את התפילה בארץ ישראל כדי שבני הנוער המתחנכים בארץ ישראל לא יתרחקו ממנה וימצאו את מקומם בבתי הכנסת בטבעיות ובנוחות. דיון זה (שיסקר בקצרה בהמשך הדברים) קיבל את ביטויו הכתוב אמנם רק במחצית השנייה של שנות הארבעים, ואולם התבסס על תחושות ועל השקפות שעוצבו כבר בשנים שקדמו לכך, בין השאר על רקע הנעשה בבית הכנסת ביל"ו, ואופייה של התפילה שהתפתחה במקום.⁶⁶ במסגרת הדיון הציבורי על בית הכנסת ועל אופייה של התפילה הנערכת בו, התייחסו הדוברים והכותבים השונים למגוון סוגיות: הברת התפילה, שפת הדרשה בבתי הכנסת, תכני הדרשות, סידורי התפילה הפיזיים, עיצוב בית הכנסת, מקומם הפעיל של בני הנוער בתפילה, וכן הנעימה המוזיקלית של התפילה הארץ-ישראלית החדשה. כל זאת, כחלק מן הצורך להתאים את הנעשה בבתי הכנסת לאופייה התרבותי והלאומי של החברה שתלמידי בתי הספר נולדו לתוכה והיוו חלק משמעותי ובלתי נפרד ממנה.

64 על בית הספר וקוויו החינוכיים והחברתיים טרם נכתב מחקר סדור. לפרטים שונים על אודותיו – בעיקר סביב פעילותו של בית הכנסת בבית הספר אבל לא רק בהקשר אליה – ראו למשל: ה' הרשושים (עורך), ספר חיים מישורי, תל אביב תשל"ב; מ"ש גשורי (עורך), קול ישראל: אנטולוגיה ישראלית מסורתית לחזנות של כל השנה, תל אביב תשכ"ד (להלן גשורי, אנטולוגיה לחזנות); בילו: גיליון להורים ותלמידים – קובץ חצי יובל, שנה רביעית, כסלו תש"י; בילו: גיליון להורים ותלמידים, שנה שמינית א (אייר-סיון תשט"ז).

65 ח' מישורי, "ראשיתו של בית הספר בילו", בילו – גיליון חצי יובל, עמ' 4-6.

66 ראו למשל: בית הכנסת, שנה שנייה, י (תמוז תש"ז). גיליון זה הוקדש מרביתו לעיסוק בנושא זה, כשעל עטיפתו שולב תצלום של תפילה בבית הכנסת ביל"ו. על ייחודו של כתב העת "בית הכנסת" ותכניו הלאומיים-הדתיים ראו: ר' גפני, "בית הכנסת שבכתב: על כתב העת של בית הכנסת הגדול בתל אביב, 'בית הכנסת, תש"ו-תש"ח", קשר 39 (סתיו 2009), עמ' 138-145.

ואכן, התפילה שנערכה בבית הכנסת ביל"ו קיבלה עד מהרה מאפיינים "לאומיים" מובהקים: הדגשת לימוד השפה העברית על בורייה לצורך השתתפות פעילה בנעשה בבית הכנסת; הדגשת ההברה הספרדית שנהגה במקום; ועל כולן ניסיון ליצירת נעימת תפילה חדשה וארץ-ישראלית שתלווה את התפילה הנערכת במקום. צורך זה היה בעיני רבים טבעי למדי, מאחר שבין תלמידי בית הספר היו ספרדים ואשכנזים כאחד, ומישורי שאף לפיכך ליצור נוסח ונעימה שעמם יוכלו כולם להזדהות. וכך, למרות שנוסח התפילה הרשמי שנהג בבית הכנסת היה אשכנזי, קיווה מישורי שעם כלל הפעילות והתפילה הארץ-ישראלית במקום יוכלו גם אישים ורבנים ספרדים להזדהות.⁶⁷

לאורך השנים הדגישו אישים רבים בדבריהם על בית הכנסת ביל"ו בעיקר את נוסח התפילה המוזיקלי החדש שהתפתח בו ואת מטרותיו האידאולוגיות והחינוכיות. הגם שמרבית הדברים נכתבו רק לאחר הקמת המדינה, הרי שהם מתארים את הנעשה בבית הספר מאז שנות השלושים והארבעים. כך למשל, בדברים שכתב בשנת 1956 על בית הכנסת מנכ"ל משרד הדתות דאז, ש"ז כהנא,⁶⁸ הוא הדגיש בעיקר את נעימת התפילה המקומית המאחדת בין מזרח למערב:

נחוץ היה למצוא את הדרך הנאותה בסידור התפילה, הנוסח, ההברה, הצורה וכו'. כמו כן היה צורך ליצור מנגינות חדשות מתאימות לשירת הדור, קריאה בעלת נעימה יפה לפי מסורת טעמי המקרא, שתהא ממוזגת וממוזגת גלויות ומסורות. היה בכך תפקיד נועז, אך מר מישורי [...] הצליח לשוות דמות נאה לבית הכנסת "ביל"ו, שמוניטין יצאו לו כבית הכנסת החדש הישראלי של ילדי ישראל – הצברים שחונכו וטופחו ברוחה ואוירה של ארץ ישראל.⁶⁹

שנים אחדות מאוחר יותר, כשניסה חוקר החזנות מ"ש גשורי לאפיין את מטרות פעילותו של מישורי בבית הכנסת ביל"ו, לפחות מבחינה מוזיקלית, הדגיש אף הוא את אופיין החינוכי והלאומי המובהק, ואת הרקע שעליו נוצרו:

לפנינו כאן יצירה שהתנערה בהרבה מהנטל החזוני הגלוי והיא נושמת אויר ישראלי וישראלי-סבא כאחד. אמנם חוסר "נוסח ישראלי" מקורי אחד מורגש כיום בישראל

67 כך, למשל, היה זה דווקא הרב הספרדי הראשי לארץ ישראל, בן ציון מאיר חי עוזיאל, שצירף את ברכתו לימים לגיליון חצי היובל של כתב העת הפנימי "ביל"ו, תוך שהוא מדגיש בדבריו בעיקר את הנאתו הרבה מן הנעשה בבית הכנסת המקומי ("ברכת מרן הרב הראשי ב"צ מ.ח. עוזיאל שליטא", ביל"ו – קובץ חצי יובל, כסלו תש"י, עמ' 2).

68 שמואל זנוויל כהנא (1905–1998), שהיה איש "הפועל המזרחי", שימש כמנכ"ל משרד הדתות במשך כעשרים שנה לאחר הקמת המדינה, והשפיע רבות בעיקר על עיצוב מפת המקומות הקדושים בארץ ישראל, בתקופה זו (על כך ראו למשל: ד' בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, ירושלים תשס"ז). על כהנא ראו גם: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו יא, תל אביב תשכ"ג, עמ' 3831.

69 ש"ז כהנא, "למפעלו של מר מישורי", ביל"ו, שנה שמינית א-ב (אייר-סיון תשט"ז), עמ' 4–5.

בכל חומר הדין, ואין ספק שהוא יפתור את בעית המחלוקת של נוסח אשכנז וספרד [...] ברם, גם אחרי שיימצא הפתרון לבעית הנוסח האחיד, יהיה רצוי לקיים נוסח מיוחד לבתי כנסיות של תלמידים.⁷⁰

גם לאחר פטירתו של מישורי המשיכו רבים לראותו כמחדש – או יוזם – של נוסח ארץ ישראלי חדש באמצעות נעימת תפילתם של התלמידים,⁷¹ למרות שמישורי עצמו לא חיבר את נעימות התפילה החדשות שהונהגו בבית הכנסת ביל"ו אלא החזן שלמה רביץ, שהיה אחראי על הוראת החזנות והדרכת המקהלה בבית הכנסת במשך כמה עשרות שנים.⁷² רביץ (1871–1980), יש לומר, הזדהה ככל לבו עם התנועה הלאומית העברית וראה את פעילותו בבית הספר כביטוי נאמן לה. כבר מצעירותו עסק רביץ בהתאמת יצירות של חזנים שונים לתפילה בהברה ספרדית, ולאחר שעלה ארצה בשנת תרפ"ב לא עזב עוד את הארץ עד יומו האחרון, כשישים שנה מאוחר יותר.⁷³ מלבד פעילותו בבית הכנסת ביל"ו, שימש החזן הראשי בבית הכנסת הגדול של תל אביב בשנים 1933–1941, ופעל גם במסגרת מפעל "עונג שבת" מיסודו של ח"נ ביאליק.

בית הכנסת ביל"ו פעל במתכונתו החינוכית והמוסדית בשנים 1938–1968, שבהן פעל במקום גם בית הספר עצמו. בשנת 1968, עם סגירת בית הספר, הפך גם בית הכנסת לבית כנסת קהילתי רגיל, ששימר את אופיו המקורי בעיקר בשמו – ביל"ו. במתכונת זו – ובמיעוט ניכר של מתפללים – פועל בית הכנסת גם כיום, תוך שהוא חולק את אולם התפילה עם תלמידי הישיבה התיכונית הטכנולוגית בר אילן, הפועלת כיום בבניין.

"בית הכנסת לנוער": ילדים ובני נוער בבתי כנסת נוספים בארץ ישראל

ההתייחסות לילדים ולבני נוער בבתי כנסת שלא נועדו להם באופן מיוחד, והאופן שבו ביקשו קברניטי כמה מבתי הכנסת הבולטים ביישוב הארץ-ישראלי להפוך את הילדים לחלק מן המהפך העובר על כלל בתי הכנסת בארץ ישראל בתקופה זו, היא זו הנידונה להלן. המקרה הבולט ביותר בהקשר זה היה בית הכנסת האשכנזי הגדול של תל אביב. קברניטי בית כנסת זה, הגם שלא נזקקו לנוכחותם של הילדים בסביבתו על מנת להדגיש את חשיבותו ואת מיקומו המרכזי בחיים הציבוריים הלאומיים, עשו מאמצים ממשיים לקרב גם את הילדים לנעשה בו ולהפכם לחלק מהותי בהוויית התפילה הן בבית כנסת זה והן בכלל בתי הכנסת בארץ. שאיפתם קיבלה את ביטוייה במגוון אופנים במהלך השנים, ואולם הצעד שסימל יותר מכל את מודעותם למקומם של הילדים בבית הכנסת היה

70 גשורי, אנטולוגיה לחזנות, עמ' XV–XVI.

71 ראו למשל: י' ארליך, "רבי חיים מישורי ז"ל", פנים אל פנים, ב' בתמוז תשכ"ה, עמ' 5.

72 על רביץ ויחסו לארץ ישראל ראו: ע' צימרמן, "החזן שאהב את ארץ ישראל", בתוך: הנ"ל, ברון יחד: מעולם המוסיקה והחזנות היהודית, תל אביב תשמ"ח, עמ' 289–292.

73 על פעילותו בבית הכנסת הגדול ראו: חצרוני, ספר היובל לבית הכנסת הגדול בתל אביב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 188.

החלטתם להקדיש עמודים אחדים בגיליונות כתב העת של בית הכנסת ("בית הכנסת") לתכנים שיוקדשו לילדים ולנוער, אשר יעסקו במקומם של הילדים בבית הכנסת בארץ ישראל ("בית הכנסת לנוער").⁷⁴ מדור זה של כתב העת, שראה אור לראשונה בגיליון תמוז תש"ז, והמשיך להופיע עד סמוך לגיליון האחרון של כתב העת בשלהי תש"ח, הורכב הן מקטעי הלכה ועיון בענייני תפילה ובית כנסת שיועדו במיוחד לתלמידים ("גרעינים"), והן ממאמרים או מרשימות שעסקו במקומו של הנוער בבית הכנסת שנועדו לתלמידים, להורים ולמורים כאחד. לצד המאמרים השונים הופיעו בכתב העת באופן קבוע מספר שעשועונים לילדים, כגון תשבצים וחידות שעסקו בענייני תפילה ויהדות במובנם הרחב. עיסוק מעין זה בסוגיית היחסים שבין בית הכנסת לעולמו של הילד, היה טבעי במיוחד עבור ד"צ פנקס (1895-1952), נשיא בית הכנסת ועורך כתב העת. פנקס, שעלה ארצה עם משפחתו בשנת 1925, מילא במהלך תקופת המנדט שורה ארוכה של תפקידים ציבוריים, הן במסגרת תנועת המזרחי, הן במסגרת עיריית תל אביב, והן במסגרות נוספות. כחבר מועצת העיר וחבר וועד הקהילה של תל אביב במשך שנים ארוכות, עסק פנקס לא מעט גם בענייני חינוך, ובניסיון לעצב מערכת חינוכית לאומית ודתית גם יחד.⁷⁵ באותה התקופה היה פנקס האחראי על מחלקת החינוך בעיריית תל אביב, וכך, כבר בפתח הגיליון הראשון של כתב העת שערך בבית הכנסת, הוא הבהיר כי אחת ממטרות כתב העת הנה ליצירת "מזון רוחני לנוער ולמשפחה, ויכונו (הגיליונות - ר"ג) את המחשבה ואת הלב, דרך בית הכנסת לאבינו שבשמים".⁷⁶ ואולם מעבר לנטיות לבו האישיות של פנקס, דומה שהיה ביצירת מדור זה ביטוי גם לפולמוס הרחב שהתעורר בקרב אנשי חינוך ורוח ביישוב העברי, סביב האופן שבו יש לעצב את התפילה בבית הכנסת הארץ ישראלי החדש, וסביב השאלה כיצד ניתן לקרב אליו את הנוער, ולמנוע בכך את נשירתו מקרב קהל המתפללים כבר בעודו צעיר. פולמוס זה קיבל את ביטויו במספר מאמרים בגיליונות השונים של כתב העת, כאשר חלק מן הכותבים מצדדים ביצירת מסגרות תפילה נפרדות לבני הנוער,⁷⁷ וחלקם מתנגדים להצעה.⁷⁸ במסגרת אותו מדור התייחסו מאמרים שונים גם לבתי הכנסת החינוכיים שפעלו בבתי הספר השונים שהוזכרו, ואלו הועלו על נס כניסיונות בעלי חשיבות מן המעלה הראשונה.⁷⁹

74 על כתב העת של בית הכנסת הגדול, והחלק שהוקדש לילדים ולנוער במסגרתו, ראו: ר' גפני, בית הכנסת שבכתב (לעיל, הערה 66).

75 פנקס, שמילא לאחר הקמת המדינה את תפקיד שר התחבורה, נפטר בשנת 1952, כחודשיים לאחר שהושלכה על ביתו פצצה בידי מספר אישים שביקשו למחות כנגד כפייה דתית בתחום התחבורה. על פנקס ודמותו ראו למשל: השר רבי דוד צבי פנקס: שנתיים לפטירתו, ירושלים תשט"ו.

76 ד"צ פנקס, "עם הגיליון", בית הכנסת א (ערה"ש תש"ז), עמ' 2.

77 ש"ב אולמן, "בית הכנסת והנוער", שם טו (תמוז תש"ז), עמ' 25-27.

78 א' שושני, "בית הכנסת לכל", שם יז (תשרי תש"ח), עמ' 54-55. לסיכום השיטות השונות בסוגיה זו ראו: מ' הכהן, מקדש מעט, תל אביב תשל"ה, עמ' 34-38.

79 ראו למשל: י' ארליך, "בית הכנסת לתלמידי תחכמוני", בית הכנסת יט (כסלו תש"ח), עמ' 148-149 (בכרך המאוחד שבו קובצו מרבית גיליונות כתב העת); ח' מישורי, "בית הכנסת לתלמידים ע"י

האם הצליח כתב העת בניסיונו ליצור שיח ארץ-ישראלי מחודש על מקומו של הנוער בבתי הכנסת? קשה לדעת. בה במידה, קשה לדעת האם הגיעו גיליונות כתב העת גם לידיהם של תלמידים ונערים רבים. אמנם, פעמים אחדות שולבו במדור לנוער גם רשימות פרי עטם של התלמידים עצמם,⁸⁰ ואולם אין לדעת האם נעשה הדבר ביוזמתם הם, או ביוזמתם של הורים ומורים. בין כך ובין כך, שילובו של מדור זה באופן קבוע בכתב העת, והיחס הרחב שהוענק לסוגיה בכללה, מעידים על ניסיונו של פנקס – כנשיא בית הכנסת – שלא להזניח את ציבור הילדים והנוער בבית הכנסת הארץ ישראלי, ולעורר דיון על האופן הנכון ביותר שבו יש לשלבו בתוכם.

הניסיון המתמיד להעניק גם לצעירים מקום בנעשה בבית הכנסת הגדול של תל אביב ולהפכם לחלק אינטגרלי מן המתרחש במקום, הביא להכללתם גם במגוון אירועים פומביים שהתרחשו בו לאורך השנים. אחד האירועים הבולטים בהקשר זה היה ציון יובל עשרים וחמש השנים לבית הכנסת, שצוין בחשוון תש"ז ברוב עם, בסדרת טקסים ציבוריים בבית הכנסת. כחלק מחגיגות היובל נערכה בבית הכנסת, ב' בחשוון, עצרת נוער גדולה, שבה השתתפו נציגי תנועות הנוער הדתיות בני עקיבא; עזרא (שאז עדיין כונתה "חרדית לאומית", וזוהתה במידה רבה עם תנועת פועלי אגודת ישראל); נוער המזרחי (שפנקס, כאיש המזרחי, היה קשור אליה באופן אישי); הנוער האגודתי (התנועה המסונפת לאגודת ישראל העולמית); עדת הצופים (הדתיים); אליצור (אגודת הספורט הדתית), וכן תזמורת שהורכבה מחניכי תנועת בית"ר, שאמנם לא הייתה תנועה דתית, אבל בין חבריה היו חברים לא מעטים שהגיעו מבתי מסורתיים ודתיים.⁸¹ מעבר לעצם עריכתה של עצרת מיוחדת של בני נוער לציון המאורע, דומה שדבריו של נציג בני הנוער – חניך תנועת בני עקיבא – משקפים נאמנה את רצונם של קברניטי בית הכנסת ליצור שילוב בין בני הנוער לבין ערכי הדת והלאום כאחד, כפי שבית הכנסת ביטאם:

חגו של בית הכנסת הגדול בתל אביב [...] חגנו הוא, חג הנוער העברי, כי בית הכנסת הגדול – ביתנו הוא, אשר הנוער העברי הדתי רואה עצמו כבן בית בו [...] נכונים אנו הנוער העברי במולדת לעמוד במקום קודמינו מן הדורות הראשונים של תחית הארץ ברוח ישראל סבא ולראות את בית הכנסת הגדול כבית שמגדלים בו תורה ותפילה וכמבצר עז ממנו נשאב כח ועצמה לפעול למען העם, התורה והארץ. ממקום זה נשאב השראה לכבוש שממות הארץ ולהפרותן, לחרוש בניר, לטעת כרמים, פרדסים, יערות, להקים יישובים חקלאיים בכל פינות הארץ [...] ולשקד על קשר כל ניתק עם תורת ישראל ומצותיה.⁸²

בית הספר העירוני ביל"ו, שם טו (תמוז תש"ז), עמ' 26.

80 לעניין זה ראו למשל את הרשימות שנתפרסמו מפי בני נוער בגיליון כב-כג (אדר א'-אדר ב' תש"ח), עמ' 251-253.

81 א' חצרוני (עורך), ספר היובל לבית הכנסת הגדול בתל אביב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 82.

82 שם.

גם בבית הכנסת ישרון בירושלים (שאמנם לא היה מעולם בית הכנסת המרכזי הרשמי בעיר, אבל זכה למרות זאת למעמד ייחודי ומשמעותי בחיי התרבות והדת המקומיים),⁸³ עשו קברניטי בית הכנסת מאמצים רבים להפכו למרכז לילדים ולנוער, הן מקרב צאצאיהם של המתפללים עצמם והן מקרב אוכלוסיות אחרות. כחלק ממאמצים אלו נעשו בשנות השלושים והארבעים מספר ניסיונות ליצור ארגונים של "פריחי ישרון" ו"צעירי ישרון", שיספקו לילדים פעילות תרבותית ותורנית ברוח הערכים שבית הכנסת ומתפלליו הזדהו עימם. ואולם, אלו לא החזיקו מעמד שנים ארוכות, ככל הנראה, ושרדו רק מספר שנים בכל פעם.⁸⁴

סוג אחר של ניסיון להשפיע על הנוער הירושלמי, לאו דווקא זה הדתי או המסורתי, קיבל את ביטויי בבית הכנסת ישרון בכמה יוזמות לפעילויות משותפות לאורך השנה, בין ילדי ירושלים – בייחוד ילדי הגימנסיה העברית הירושלמית הסמוכה לבית הכנסת – לבין המתפללים, סביב תכנים יהודיים ולאומיים מגוונים.⁸⁵ במקרה אחד אף היה ניסיון להקים בישרון, בשנת תש"ח, ארגון של עזרה לנוער ירושלמי נזקק, אולי כעין ניסיון נוסף לחבר בין בית הכנסת ותכניו לבין הנוער הירושלמי באשר הוא.⁸⁶ אם כן, גם אם בישרון נשאו הדברים אופי פחות מפורש, רציף ומגובש מאשר בתל אביב, הבינו רבים מן המתפללים כי יצירתו של בית כנסת ארץ ישראלי חדש, מתאים ככל שיהא להווייתו המתחדשת של העם, תהא משמעותית הרבה פחות אם ייעשו הדברים במנותק מהאוכלוסייה העתידה ליטול את ההנהגה בעתיד – הילדים ובני הנוער.

בדומה לניסיונותיהם של בתי הכנסת הלאומיים הבולטים לקרב בין עולמו של בית הכנסת לעולמם של הילדים, גם בתי הכנסת שיחסם ללאומיות היה שונה או מעורפל עסקו בכך באופנים שונים. דוגמה אחת לכך היא בית הכנסת "חורב" בירושלים, שאותו הקימו יוצאי גרמניה החרדים בארץ ישראל בשנת 1937.⁸⁷ באותה שנה הוקם בבית הכנסת חורב הסניף הירושלמי הראשון של תנועת הנוער החרדית (לימים חרדית-לאומית) "עזרא", שיוסדה במקור בגרמניה בשנת 1919, ושסניפיה הראשונים בארץ ישראל הוקמו בתל אביב ובפתח תקוה כשנה קודם לכן.⁸⁸

83 על ישרון ודמותו ראו לעיל, הע' 38.

84 על פעילויות אלו ואחרות שכוונו לנוער בישרון ראו למשל: בנמלך, טורי ישרון, עמ' 13, 34.

85 ראו למשל: חגיגת חנוכה לילדי ירושלים, טבת תש"ד, ירושלים תש"ד (פרסום פנימי של בית הכנסת).

86 דו"ח על ניסיונות בדרכי עזרה לנוער הנצרך, ירושלים תש"ח (ראה אור בידי "חוג פעילים ע"י ישרון").

87 על בית הכנסת חורב וקורותיו ראו: מ' ששר, כחלום יעוף, ירושלים תשנ"ח, עמ' 79–83 (להלן ששר, כחלום יעוף); גפני, מקדש מעט, עמ' 59–69.

88 לקורותיה ולייסודה של תנועת הנוער "עזרא" ראו: ח' נבון, תנועת הנוער העברית עזרא: תורה, לאומיות וחלוציות (תרצ"ו–תשמ"ח), עבודה לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תש"ס; ובקצרה: ש' שנלר, "תנועת הנוער החרדית עזרא", מ' נאור (עורך), תנועות הנוער, עידן 13, ירושלים תשמ"ט, עמ' 121–123.

העובדה שבית הכנסת הפך לאחד הסמלים הבולטים של יוצאי גרמניה בארץ ישראל (ועל אחת כמה וכמה בירושלים), הפכה גם את הסניף הירושלמי של תנועת הנוער לא רק לסניף המרכזי והחשוב בירושלים, אלא גם לסניף המרכזי של התנועה בארץ ישראל כולה. תפילותיהם של בני הנוער במסגרת "עזרא" נערכו אף הן בבית הכנסת, וכך התחזק עוד יותר הקשר שבין ערכי תנועת הנוער שאליה השתייכו לבין ערכיו של בית הכנסת שאירח את פעילותה. בהקשר זה ראוי לציין כי גם בתל אביב עבר עד מהרה הסניף המקומי של תנועת עזרא לפעול לצד בית כנסת – איחוד שיבת ציון של יוצאי גרמניה – וחזיק גם שם את הקשר בין הפעילות הרגילה בבית הכנסת לבין הפעילות החברתית והערכית, במסגרת תנועת הנוער המסונפת אליו.

שנים אחדות אחרי הקמת הסניף המקומי של תנועת עזרא, הוקם בידי מתפללי בית הכנסת חורב גם גן ילדים שפעל באחורי הבניין עבור ילדי הקהילה וילדים אחרים. הגן, "אהל יעקב", השתייך באופן רשמי לתנועת "אגודת ישראל", ואף בכך תאם במידה רבה את אופיו האידאולוגי של בית הכנסת, שרבים ממתפלליו נמנו אז על תומכי אגודת ישראל (ובהמשך פועלי אגודת ישראל).⁸⁹ לא היה זה המקרה היחיד שבו נפתח גן ילדים לצד בית כנסת, באותן שנים, וכך עשו גם מתפללי בית הכנסת הליברלי "בית ישראל" בחיפה, שהוקם אף הוא בידי עולי גרמניה, אך בעלי אופי שונה לחלוטין מזה של "חורב" הירושלמי.⁹⁰

מוסד חינוכי נוסף שהוקם בידי כמה מבני הקהילה שהפעילה את בית הכנסת "חורב", היה בית הספר בעל השם הזהה שהוקם בירושלים בשנות השלושים, ואשר מרבית ילדי הקהילה הקטנה למדו בו.⁹¹ עם זאת, בשונה מגן הילדים ומתנועת עזרא, בית הספר לא פעל מעולם בבניין בית הכנסת עצמו, ותוך זמן קצר – גם בגלל צמיחתו הגדולה והמהירה יחסית – התנתק מבחינה ניהולית ומעשית מבית הכנסת ומן הקהילה, והפך למוסד העומד בזכות עצמו ומנוהל באופן עצמאי. עם זאת הוא נותר גם בהמשך השנים מזוהה עם קהילת יוצאי גרמניה הדתיים בירושלים, ועם המצע האידאולוגי שעליו צמח גם בית הכנסת.

סיכום

יצירתה של מערכת דתית וליתורגית חדשה, המיועדת באופן ממוקד ומכוון לאוכלוסיית הילדים ובני הנוער בארץ ישראל בתקופת המנדט, הייתה כמעט הכרחית ומובנת מאליה.

89 לעניין זה ראו גם את מאמרה של פנינה שטיינברגר על רשת הגנים ומעונות היום אהל יעקב, הרואה אור בקובץ זה.

90 על בית הכנסת בית ישראל ופעילותו ראו: ששר, כחלום יעוף, עמ' 130–133.

91 על בית הספר חורב, ייסודו והתפתחותו ראו למשל: ד' נירדלנד, "מפרנקפורט לירושלים: דרכו המיוחדת של בית הספר 'חורב' בחינוך הדתי בארץ ישראל", דור לדור כה (2005), עמ' 83–124; ד' ויסמן, "המחלוקת סביב הקמת בית ספר חורב בירושלים", בתוך: נחם אילן (עורך), עין טובה: דו שיח ופולמוס בתרבות ישראל, תל אביב 1999, עמ' 25–47.

זאת, הן לנוכח כלל הניסיונות לעצב מחדש בארץ ישראל תרבות לאומית עברית (בכלל זאת תרבות לאומית דתית), המתייחסת לכל תחומי החיים ומעצבת אותם מחדש, והן לנוכח ההכרה כי חינוך הדור הבא היא המשימה החשובה מכולן, בתהליך יצירתה של תרבות זו. קברניטי המהלך, שהיה לא-לחלוטין מאורגן, שאפו אמנם כי תלמידיהם יתחנכו לתפילה מסורתית, ואולם כזו המשקפת גם את המערכת התרבותית העברית הרחבה יותר, ההולכת ומתפתחת בארץ: שפת דיבור עברית, הברת דיבור ספרדית, נעימת תפילה רב-עדתית, וטקסים לאומיים נוספים המלווים את הנעשה בבית הכנסת מעבר לתפילות הקבועות. כך נוצרו או הופצו בארץ ישראל בתקופה זו מספר סידורי תפילה חדשים בעלי מגמה חינוכית מובהקת, וכך נוצרו והוקמו מספר בתי כנסת חינוכיים שהיו אמורים להוביל את החינוך לתפילה עברית וארץ-ישראלית בקרב הילדים ובני הנוער הארץ-ישראליים. גם מחוץ לכותלי בתי הכנסת החינוכיים המובהקים הבינו רבים את החשיבות שבהתייחסות לבני הנוער ולמקומם בבתי הכנסת החדשים, וכך עשו חלק מבתי הכנסת – ואפילו החשובים שבהם – מאמצים שונים לקרב אליהם את הילדים ואת בני הנוער ולהפכם לחלק ממשי מקהילת בית הכנסת.

הצלחתם של היזמים שונים, יש לומר, הייתה חלקית: לא כל הסידורים החינוכיים הופצו בהצלחה, ואם כן – במידה רבה רק אחרי הקמת המדינה. גם בתי הכנסת החינוכיים הפכו פחות רלוונטיים, כמדומה, לאחר הקמת המדינה, לפני שעלה בידם ליצור תפילה ארץ-ישראלית עברית חדשה ומוצקה שניתן יהיה להנחילה לכלל בתי הכנסת המוסדיים בארץ ישראל. ייתכן שלדברים לא היה המשך של ממש ברבות השנים, משום שהן בני הנוער והן המחנכים לא חשו עוד צורך ממשי בדבר: במדינה עצמאית, החופשית לעצב את חייה כרצונה מכל בחינה שהיא, הפכו חלק מן השאיפות הראשוניות ליצירתה של תפילה ארץ-ישראלית ועברית לטבעיות ולמובנות מאליהן, וכך לא היה עוד צורך ממשי להמשיך ולהדגישן בבתי כנסת או בסידורי תפילה, המיועדים כמעט אך ורק לצורך זה.